

ХОТИРАЛАР

ЎЗБЕКИСТОН ССР
„ФАН“ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1966

XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган Ҳақимхон Маъсумхон ўғли ўз замонининг истеъдодли тарихчи олими, адиби бўлиб, унинг «Мунтахабут таворих» асари Ўзбекистон тарихининг XIX аср бошларидан то Россияга қўшилгунча бўлган даврини ёритиб беради.

«Мунтахабут таворих»дан олинб, китобхонга тақдим этилаётган бу асарда олимнинг Россияга, Урта ва Яқин Шарқ мамлакатларига сафари, унинг саргузаштлари, шунингдек, Урта Осиё билан Россия ўртасидаги муносабатларга доир қизиқарли маълумотлар келтирилади. Китоб тарихчилар, адабиётчилар ҳамда саргузаштлар билан қизиқувчи ўқувчилар оmmasига мўлжалланган.

Нашрга тайёрловчилар:

филология фанлари кандидатлари

ХОЛИД РАСУЛ ва МАҲБУБА ҚОДИРОВА

Масъул муҳаррир

филология фанлари кандидати

СОДИР ЭРКИНОВ

СУЗ БОШИ

Ўзбек маданияти тарихини ёритишга хизмат қилувчи манбалар қаторида тарих асарлари алоҳида ўрин тутади. Ҳақимхоннинг «Мунтахабут таворих» асари шундай ноёб манбалардан биридир. Бу асарнинг сўнги бир неча бобларида Ҳақимхоннинг турли мамлакатларга қилган саёҳати, сафарлари ва саргузаштлари ҳикоя қилинади. Лекин китобхон фақат муаллифнинг саёҳати тўғрисидаги ҳикоялар билан танишибгина қолмай, балки XIX аср бошларидаги Ўрта Осиё, Россия, шунингдек Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг сиёсий ҳаёти ва турли халқларнинг маданияти, адабиёти, этнографияси, тили ҳақида ҳам қисман маълумот олади. Асардаги географияга оид фикрлар, айниқса, аҳамиятлидир. «Мунтахабут таворих» асарининг бешта нусхаси Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Булардан икки нусхаси ўзбек тилида, уч нусхаси тожик тилидадир.

Асарнинг китобхонга тақдим этилаётган мазкур қисми Шарқшунослик институтида сақланаётган 594-инвентарли қўлёзмадан олинган. Ҳақимхоннинг «Мунтахабут таворих» асари фақат тарихий фактларни ифода қилиш жиҳатидангина эмас, балки XIX асрнинг биринчи ярмида яратилган бадий мемуар асар бўлиши билан ҳам эътиборга сазовордир. Бу асарнинг саёҳат ва саргузаштлар қисмини нашрга тайёрловчи — Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг катта илмий ходимлари филология фанлари кандидатлари Х. Расул ва М. Қодироваларнинг китобдаги «Ҳақимхон — сайёх,

тарихшунос ва адабиётшунос» мақоласидан бу ҳақда тўла маълумот олиш мумкин.

Ушбу асарни муҳтарам китобхонга тақдим этар эканмиз, китоб ҳақида уларнинг мулоҳаза ва маслаҳатларини кутамиз. Китобхонларнинг қимматли фикрлари «Мунтахабут таворих»нинг тўлиқ текстини нашр этиш учун ёрдам беради, деб умид қиламиз.

С. Эркинов.

Филология фанлари кандидати

ҲАКИМХОН — САИЁҲ, ТАРИХШУНОС ВА АДАБИЕТШУНОС

Ўрта Осиё Россияга қўшиб олингандан кейин ўзбек халқи рус халқининг маданияти, фан ва техника ютуқларидан баҳраманд бўлди. Илм-фанга, маданият ютуқларига бўлган қизиқиш туфайли ўша давр илғор зиёлилари рус тилини ўргана бошладилар, рус прогрессив фикрларидан озиқландилар.

Зокиржон Фурқат, Аваз Ўтар ўғли, Сатторхон Ғафоров, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий каби ўзбек халқининг маърифатпарвар намоёндалари ана шундай илғор кишилардан эди. Улар ўз ватандошларини ҳам шу илғор рус тили ва маданияти билан танишишга тарғиб қилдилар. Тарихий манбаларда кўрсатилишича, бундай тарғибот XIX асрнинг ўттизинчи йилларида бошланган эди.

Ҳакимхоннинг «Мунтахабут таворих» («Танланган тарих») асари шу ҳақда маълумот берувчи муҳим манбадир. Истеъдодли тарихчи Ҳакимхоннинг ўзбек ва форс-тожик тилларида ёзилган «Мунтахабут таворих» асаридан олиниб, китобхонларга тақдим этилаётган мазкур саргузаштлари унинг Россия, Миср, Арабистон ва Эронда кечирган кунлари ва таржимаи ҳолининг баъдий ифодасидир. Ундаги эсдаликлар тарзида баён қилинган ҳикоялар, шеърий ва прозаик парчалар дунёнинг аччиқ-чучугини тортган, сарсон-саргардонликни, азоб-уқубатларни бошидан кечирган жабрдийда инсонни киши кўз ўнгига гавдалантиради. Бу асар адибнинг таржимаи ҳолини, ҳаётини кузатишларини ўз ичига олганлиги учун ҳам китобхоннинг диққатини ўзига жалб қилади. Ҳакимхон фақат тарихчи, ёзувчи бўлибгина қолмай, ўз замонининг илғор мутафаккири, олими, адиби ҳам сайёҳи эди.

Ҳақимхон ўз она тилидан ташқари, форс, араб, рус тилларини яхши билган ва бу тилларда эркин сўзлаша олган, ҳатто, ўзбекча, форсча шеърларни русчага ағдарган. Бу эса, Ҳақимхон Маъсумхон ўғлининг XIX асрнинг биринчи ярмидаги ўзбек олимлари орасида рус тилини ўрганган ва рус маданияти билан танишган энг биринчи кишилардан эканлигидан далолат беради. Ҳақимхон ҳақиқатан ҳам, ўз замонасининг пешқадам намояндаларидан биридир.

* * *

Ҳақимхон яшаб, илмий-ижодий иш билан шуғулланган даврда, яъни XIX асрнинг биринчи ярмида Хева, Бухоро, Қўқон хонликлари мавжуд эди. Ҳукмрон доиралар орасида ўзаро уруш-талашлар, зиддиятлар кучайган, феодал бебошликлар, хонликлар ўртасидаги нифоқлар авж олган бу даврда Қўқон хонлигида ички вазият айниқса мураккаблашиб бормоқда эди. Ҳукмронликни қўлга олиш борасидаги феодалларнинг тортишув ва низолари, бунинг оқибати ўлароқ шаҳар ва қишлоқларнинг таланиши, аҳоли яшайдиган жойларга ўт қўйилиши ва шу каби мудҳиш ҳодисалар халқнинг тинқасини тобора қуритар эди. Бу воқеаларнинг шоҳиди Ҳақимхон ўша замонда «одил» деб мақталган Қўқон хони Умархоннинг 1235 ҳижрий (1820—21) да Уратепага юриш қилганлиги ва деҳқонларнинг етиштирган ғалласига беиболик билан ўт қўйганлиги ҳақида шундай деб ёзади. «... (Умархон аскарлари) эртаси кўчиб Уратепа устидаги тоғ тарафига ўтиб тушди. Буғдой ва арпалар пишиб, ҳамма тайёр экан. Баякбора фармони олий судур бўлдиким, ўт қўйсинлар. Тамомни... лашкар тўрт жиҳатдин ўт ёқтилар. Тамоми буғдой ва арпа ва зироат ва дарахтлар ҳўл, қуруқ андоғ куйдиким, тамоми оламни ўт олди. Ҳеч барг ва дарахт қолмади, куюб кул бўлди»¹. Бундай воқеалар мамлакатда тез-тез рўй бериб турар эди. Айниқса, хон амалдорларининг зулм-тааддилари, турли-туман солиқлар, жарималар, ҳарбий харажатларнинг кўпайиб кетиши, масжид,

¹ Ҳ а қ и м х о н, Мунтахабут таворих, ЎзФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. 594, 2936-, 294а-варақлар.

сарой қуриш ва ариқ қазиш каби мажбурий ишлар халқнинг турмуш даражасини янада оғирлаштирар, очлик-яланғочликнинг кучайишига сабаб бўлар эди. Бундай адолатсизлик ва зулмдан сабр-косаси тўлган халқ тез-тез қўзғолон билан чиқар эди.

Бу вақтда Нодира, Ҳакимхон каби даврнинг пешқадам кишилари, адолатпарвар сиймолар зулмат пардасини ёриб майдонга чиқдилар. Улар ўзларининг хоҳ шеърый, хоҳ тарихий, хоҳ прозаик мемуар асарлари бўлмасин, уларда ҳаётни, воқеликни ҳаққоний суратда тасвирлашга интилдилар.

Ҳакимхон ўзининг «Мунтахабут таворих» асарида XIX асрнинг биринчи ярмида бўлиб ўтган тарихий воқеаларни мумкин қадар атрофлича, тўғри ёритиб беришга ҳаракат қилди. «Ўзбекистон тарихи» китобининг биринчи томида, филология фанлари доктори А. П. Қаюмовнинг «Қўқон адабий муҳити» китобида ҳам «Мунтахабут таворих» асарининг аҳамияти қайд этиб ўтилган.

Ҳакимхон 1806 йилнинг май (ҳижрий 1221 йилнинг савр) ойида Қўқон шаҳрида туғилди. Унинг отаси Маъсумхон Фарғона хонлари — Олимхон ва Умархон замонида саройда яшаб, мамлакатнинг сиёсий ҳаётида актив иштирок этган.

Ҳакимхоннинг ёшлиги хонлик шаронтида ўтди. У Умархоннинг ўғли Муҳаммадалихон билан бирга ўсди. Ҳакимхоннинг тарбия олишида адиба Нодиранинг роли ҳам катта бўлган. Моҳлар ойим унга онасидек меҳрибонлик кўрсатар эди. Бу ҳақда Ҳакимхоннинг ўзи шундай деб ёзади: «Фақир ва Муҳаммадалихон қондага мувофиқ... ҳарамдаги аёлларнинг ҳаммасидан муҳтарам ва улуғи бўлган Моҳлар ойимнинг ҳузурига ҳар кун 3—4 мартаба кириб турар эдик. У бу фақирга ўз онамдан ҳам шафқатли ва яхшироқ эди. Кириб салом берар эдик ва соатларча унинг ёнида чой ичиб, суҳбатлашиб ўлтирар эдик»². Лекин Ҳакимхоннинг ёшлигида қаерда ва кимда ўқиганлиги ҳақида ҳозирча ҳеч қандай маълумот йўқ.

Уша вақтдаги тартиб-қондага мувофиқ, Ҳакимхон мактабда ўқиб тарбияланган ва кейинчалик мадрасада форс, араб тилларини ўқиш билан бирга тарих, ада-

² «Мунтахабут таворих», шив. 592, 482-варақ.

биёт, фалсафа ва бошқа билимларни қунт билан ўрганган. Мутолаадан ташқари вақтларда эса ўз отаси Маъсумхонтўра ва Нодиралардан ҳам таълим олган ва ҳаёт тажрибаларини улардан узлуксиз ўргана борган.

Ҳақимхон ёш бўлишига қарамай, ўз отаси ва Қўқон ҳукмронлари — тоғалари Олимхон ва Умархонлар билан бирга бошқа шаҳарларга қилинган юришларда қатнашган.

1822 йили Қўқон хони Умархон вафот этгандан сўнг, тахтга унинг ўғли Муҳаммадалихон чиқди. Мамлакатда алғов-далғов, ўзаро низолар кучайиб кетди, Муҳаммадалихоннинг разилона қилмишлари халқнинг норозилигига сабаб бўлди. Шу пайтларда Муҳаммадалихон Ҳақимхонни Тўрақўрғонга ҳоким қилиб тайинлайди. У бу ерда вилоятни ободонлаштириш, халқнинг тинч-осойишта яшашини таъминлаш учун қатор чоралар кўрди. Лекин бу ҳаракат узоққа бормади.

Умархон ўз ҳукмронлиги даврида маълум феодал гуруҳларнинг манфаатларини ҳимоя қилиб, улар орасидаги фитналарни бостириб, эҳтиёткорона сиёсат олиб борган бўлса, Муҳаммадалихон ўз ҳукмронлиги даврида феодал интригаси орасида ўралишиб қолди. Шу туфайли илгаридан саройда ишлаб келган амалдорлардан баъзиларини қатл этар ва айримларини эса ишдан четлаштирар эди. Шунинг натижасида давлатни бошқаришда узоқ йиллардан бери ишлаб келган Маъсумхонтўра ҳам ишдан четлаштирилди. Ҳақимхон эса ҳокимлик мансабидан олиниб, унинг ўрнига Эрназар девонбеги тайинланди. Тўрақўрғон ҳокими атрофида турган, ҳукумат ишнини бошқаришда қатнашган кишилар ва Қўқондан келиб, Ҳақимхон хизматида бўлган аъёнлар, ақлли, тadbирли Ҳақимхоннинг ҳокимлик мансабида қолиши тарафдори эдилар. Улар Ҳақимхоннинг ишдан четлатилишига норозилик билдириб, Муҳаммадалихонга қарши курашмоқчи бўлдилар. Лекин Ҳақимхон: «Мен кишига бадхоҳлик қилмасмен, рост йўлдан чиқмасмен, халойиқ орасида бадном бўлмағаймен»³ деб бунга рози бўлмайди.

Ҳақимхон бундай сиёсати билан ўзбошимча феодаллардан бутунлай ажралиб турарди. У бекордан-бекорга қон тўкишни, ўзаро уруш-талашни авж олдиршни ис-

³ Қўлёзма, инв. 594, 309а-варақ.

тамайди ва Эрназар девонбегига Тўрақўрғон ҳокимлигини топшириб, Қўқонга қайтади. Ҳақимхон Муҳаммадалихон фармонига биноан Қўқондаги ўз ҳовлисида бир неча ой қамоқда сақланади. Унинг ҳовлисини хон томонидан қўйилган икки юз нафар соқчи пойлаб ётади. Ҳақимхон бирор ерга чиқиши ва бирор киши билан сўзлашуви мумкин эмасди. Бу эса Муҳаммадалихон Ҳақимхондан хавфсираганини, ақлли, тadbирли кишилардан чўчиганлигини кўрсатади.

Муҳаммадалихон Маъсумхонтўрани ҳажга кетишга рухсат этиш баҳонаси билан мамлакатдан сургун қилган бўлса, ўзи билан бирга ўсган, онаси қўлида тарбияланган, аммаваччаси Ҳақимхонни Шимолга — Россия территориясига чиқартириб юбориш ҳақида фармон беради. Ҳақимхон соқчилар назорати остида Тошкентга жўнатилади. Юз нафар соқчи Ҳақимхонни Чувгача (Қозоғистон) кузатиб боради. Сўнгра у Россияга ўтиб кетади. У Семипалатинск, Омск, Оренбург, Астрахань шаҳарларида бўлади. Ҳақимхон Россия ҳақидаги ўз таассуротини шундай баён этади: «Ўрусияки бу жамоа пойтахти Масков, аммо подшоҳ Фетербурх ўлтурадур. Ҳар вақтиким подшоҳ ўлса ўрнига ба иттифоқ бўлак одамни ўлтурғизгайлар. Лекин Масковга ўлтирур сана 1239 (1823—24) эрдик Александр полах, подшоҳ Ўрусия, аҳвол вилоят олмоқ сабабидан вилоят Фетербурхдан вилоят Оренбурх келди. Ул вақтда бу фақир муаллиф саргаштаҳо ул вилоятда эрдим. Бу фақирни олдиға чарлаб ҳар важҳдан сўз сўрди. Андин сўнгра дарбораиҳо бу фақирға ҳаддан зиёда шафқат қилди»⁴.

Ҳақимхон Оренбург шаҳрининг генерал-губернатори ҳузурида бўлади. Уша пайтда шаҳардаги тартиб-интизом, маданий-оқартув ишлари билан танишиш ва шаҳар гарнизонининг ҳарбий тайёргарлиги кўригида иштирок этиш учун Петербургдан келган подшоҳ Александр I Ҳақимхонни ўз ҳузурига чақиртиради ва у билан турли мавзуларда узоқ суҳбатлашади.

Подшоҳ Ҳақимхоннинг билимдонлигига, ўз Ватани тарихини яхши билган олим эканлигига қойил қолади. Суҳбатда подшоҳ ундан ғоятда мамнун бўлганлигини изҳор этади. Чунки Ҳақимхон бу чоғларда Россиянинг кўпгина шаҳарларини кўрган ва унинг тартиб-интизоми

⁴ Уша қўлёзма, 266-27а-варақ.

билан танишган. Шу вақтга келиб, у ўз фикрларини рус тилида эркин баён эта олар ва ўтмиш ўзбек ва форс адибларининг шеърларини рус тилига ағдара олар эди. Ҳақимхон ўзи бу ҳақда шундай деб ёзади: «Фақир ҳам ўрусчасига яхши жавоблар бердимки, ул вақтларда ўрус тилига бағоят вукуф пайдо қилиб эрдим»⁵.

Бу эса, Ҳақимхоннинг рус тилида тилмочсиз сўзлаша оладиган даражага етганлигидан гувоҳлик беради. Бу ҳолни яна биз унинг бир қанча рус шаҳарларида кишилар билан учрашувлари ҳақида ёзган таассуротларидан ҳам кўра биламиз. Ҳақимхон Омск шаҳрида бўлганида губернаторнинг хотини билан рус тилида эркин суҳбатлашганлигини ва форсча байт ўқиб, уни русчага ағдарганлигини ўзи шундай баён қилади: «...фақир байт мазмунини ўрусча таржима қилиб дедимки: Эй, малика, мунини ўзум айтмайдурмен, ҳукамолар иттифоқ айлаб китоблариға бйтибдурлар»⁶.

Ҳақимхон Россиянинг иқтисодий ва маданий жиҳатдан Ўрта Осиёга нисбатан бир неча марта юқори турганлигини ҳаяжон билан ҳикоя қилади. У Россия шаҳарларининг Ўрта Осиё шаҳарларига қараганда анчагина обод, тартибли эканлигини ва тараққий этганлигини ҳавас билан сўзлайди. Ҳақимхон Шамай шаҳрини шундай тасвирлайди: «Ажойиб шаҳар, ораста, бағоят зебо ва иморатлари олий, бозори шаҳар ўртасида, ниҳоятсиз хўб ва дилкаш, дўконлари зийнат берилган. Ҳар дўконда турли-туман матолар тўла, хўбликда анинг назари оламда бўлмағай... Андоғ тахмин айладимки, тамоми Мовароуннаҳр мол-матонни жамъ этсалар ани бир дўконидаги молға баробар келмайдур»⁷.

Ҳақимхон Россия шаҳарларининг ободонлигини мақтабгина қолмайди, балки ундаги давлат, идора усулини, тартибни, интизомни ҳам муфассал тасвирлайди. Бу эса, ўз мамлакатида ҳам шундай ободонликни кўришни ва ана шундай тартиб-интизомни жорий қилишни истаганлигининг ифодасидир.

Тарихчи Оренбург шаҳридаги маориф-оқартув, соғлиқни сақлаш ишларини, шифохоналарни, ундаги тартиб ва қондаларни зўр қизиқиш билан кузатиб боради

⁵ Уша қўлёзма, 333б-варақ.

⁶ Уша қўлёзма, 326б-варақ.

⁷ Уша қўлёзма, 327б-варақ.

ва «беморхоналарки, анда ҳозиқ табиблар беморларга муолажа қилурлар эди», деб ёзади ва ундаги даволаш усулларига ғоятда хайрихоҳлик билдиради. Шунингдек, ўша вақтда кўчада қолган ота-онасиз болалар учун уйлар ташкил қилиниб, уларнинг тарбиясига алоҳида эътибор берилганлигини қайд этади. Бу ҳақда у шундай ёзади: «Ул манзил [етимхона] мутасаддиси [қаровсиз болаларни] тарбиясига машғул бўлур ва ҳар шаҳарда Урусияда [улар] учун иморатлар қилибдур. Либос хўрокин подшоликдин бериб турарлар».

Шу билан бирга Ҳақимхон Россия шаҳарларидаги чоризм зулм-тааддусини ва қамоқхоналардаги азоб-уқубат чекиб ётган кишиларнинг аҳволини ҳам тасвирлашни унутмайди. Ҳақимхон бандихоналарни подшоҳ билан бирга ўзи бориб кўрганлиги ҳақида шундай дейди: «Алқисса подшоҳ ва тўрт вазир ва ўн маҳрам бирлан неча дарбандлардин ўтиб бандихонага кирдук. Кўрдим: бир сарой, бағоят бузрук. Дарун ба дарун уйлар ва темирдан панжаралар қилибдурлар. Аксари уйлар темирдин, дев сийрат ва гул фитрат габрлар посбонлик қилурлар ва ул мавзеъ эрдик, ҳавоси бўйидин дўзах ўти сув бўлур эрди. Фақир бу манзили пурҳавл мушоҳадасидин ҳуш бошимдин учиб, изтироб таъбимга муставли бўлиб, андомим ларзага тушуб, ниҳоят ваҳмадин дарён терга ғарқ бўлдум. Гуруҳ-гуруҳ бандиларни мувофиқи жаримаси азоблиқ ерларга қўйиб эрдилар. Турли-турли азоб бирла муаззаб эрдилар»⁸.

Тарихчи даҳшатли жабр-зулмни ҳаяжон билан сўзлайди. Ёзувчининг бу борада юргизган мулоҳазаларида чоризмнинг зулмига нафрат билан қараганлиги аниқ кўриниб турибди.

Россияда икки йилча яшаб, ундаги тартиб-қоидаларни, одат ва расм-русумларни кўрган ва уларни бирмунча ўрганган Ҳақимхон рус хотин-қизларининг ўз ватанидаги ўзбек хотин-қизларига нисбатан анча эркин эканлигини қайд этади. Уларнинг очиқ юриши билан бирга эркаклар орасида ўзларини сарбаст тута олиши ва ёнма-ён туриб суҳбатлашиши, фикр алмашилиши, қатто, аристократия доирасидаги хотин-қизлар давлатни идора қилиш ишларида ҳам иштирок этиш даража-

⁸ Ўша қўлёзма, 334а-варақ.

сигача етганликларини ўз кўзи билан кўрганини айтади. У Омск шаҳрида бўлгани ҳақида ёзар экан, бу тўғрида шундай дейди: «Хулосаи калом улки, биздан беш кун илгари губернатор подшоҳ хизматиға бориб эрди. Му-жаррад мани келганимни англаб, бир маҳрами таъжи-ли тамом била келиб дедики: Сизни губернаторнинг хо-тини чорлайдур. Фақир ночор бир хизматкорим бирла бордим. Дарвозасидин кириб кўрдим, чунон иморати барпо айлабдурки, дийдаи рўзғор кўрмабдур. Неча дар-бандин ўтқариб, фақирни девонхонасиға олиб борди. Кўрдим, ҳамма умаро ва тўралар саф-дарсаф ўлтуриб-дурлар. Уйнинг ўртасиға губернаторни хотини тилла курси узасида гўё ўн тўрт кунлик ойдек зийнати тамом била ўлтурибдур. Фарқи тилло ва жавоҳир фўтаи каш-мирини кифтиға солибдур ва либоси заррини ҳарир эг-нида, боши очиқ ва бир тароқ олмосдин мурассаъ қилгон, сочиға сончибдур. Юз минг истиғно бирлан умаролари-ға сўзлайдур. Йироқдин манга назари тушгач, сарви озод янглиғ ўрнидин туруб, неча қадам юруб, пешонам-дин ўпиб, қўлимдин тутиб, рўборўсиға бир курсии зар-рин қўйиб ўтқирди. Эрса ваҳма тортдим, ларза андо-мимға тушдимки, мунча умаролар орасида губернатор-ни хотини мундоғ бежо ҳаракат айлади. Фақир буларни расм-русумидин хабарим йўқиди. Кўп шафқатлар би-лан аҳволим сўраб, эҳтиромлар қилди... Зероки аларға расмдурки, агар ҳокими бирор ерға борғудек бўлса, юрт сўроғини хотини сўрайдур»⁹.

Ҳақимхон Россиянинг Семипалатинск, Омск, Иркутск, Троицк, Оренбург, Саратов ва Астрахань шаҳарларида бўлганидан кейин Кавказ ва Қора денгиз орқали Миср ва Арабистонга сафар қилиш учун тайёрланади. У че-гарадаги Душенька деган шаҳарга борганда, таҳмин-мизча, Ҳақимхонга қарши фитна уюштирилиб қамоққа олинади. Чунки Ҳақимхон Россия шаҳарларида юргани-да шаҳар бошлиқлари генерал-губернаторлар, ҳатто, подшоҳ Александр I нинг ўзи ҳам бир неча бор Петер-бургга боришга таклиф этган эдилар. Лекин Ҳақимхон «ўз жигарим ва хеш тоборимдин на кўрубдурманким, бегоналардин кўрурман», деб бу таклифни қабул қил-мас эди ва сафаридан мақсад Каъбатуллога бориш

⁹ Уша қўлёзма, 327а-варақ.

эканлигини уқдириб, подшоҳ марҳаматига миннатдорчилик билдирган эди.

Бундан подшоҳ ҳукуматининг Ҳакимхонни Россиядан чиқариб юбормаслик мақсади борлиги сезилади.

Ҳакимхон Астраханда яшаган пайтида чоризм ҳарбийларига асир тушган Черкас вилоятининг хонзодаларидан шаҳзода Малик Қосим билан дўстлашиб қолган ва уни ўз Ватанига чиқиб кетишига ёрдам берган эди. Ҳакимхон қамоққа олингач, Малик Қосимга хат ёзиб, қутқариш учун ёрдам беришини илтимос қилади. Дўстининг оғир қийноққа тушиб қолганидан хабардор бўлган Малик Қосим қуролли кучлар ёрдами билан дўсти Ҳакимхонни қамоқдан халос этиб, ўз юртига олиб кетади.

Ҳакимхон Қора денгиз орқали Истанбулга боради. У Сийноб, Анатолия орқали Шомга, Мисрга сафар қилади. Ҳакимхон Арабистоннинг бир қанча шаҳарлари, жумладан, Макка ва Мадинада бўлиб, яна Мисрга қайтади ва бу ерда бир йил яшайди. Шу давр мобайнида араб тилини ўргангани хатти-сулсни машқ қилади.

Ҳакимхон Арабистон шаҳарлари ва унинг тарихий жойлари, халқнинг расм-русуми, хулқ-атворини кўздан кечириб, ўз мулоҳазаларини эсдаликлар тарзида ёзиб боради.

Ёзувчи етти йил кезиб, дарбадарликнинг оғир машаққатларини бошидан кечириб, 1830—31 йиллари Эрон орқали Бухорога келади. Уни Қўқон хонлигининг собиқ амалдорларидан Бухоро шайхулисломи Султонхонтўра Адо кутиб олади. Бухоро амири Насрулло уни ўз ҳузурига таклиф этади. Ҳакимхон давлатни бошқариш ишларига аралашмасликни афзал кўргани учун Насрулло билан учрашишни истамайди. Лекин Султонхонтўранинг бир неча бор қисташи туфайли, у амир Насрулло ҳузурига боради ва кўп ўтмай отаси Маъсумхонни олиб келиш баҳонаси билан Бухородан Уратепага кетади.

Ҳакимхон жаҳонгашталиқдан қайтгач, давлат ишларидан четлашиб, ўз илмий-ижодий иши билан шуғулланади ва умрининг сўнгги пайтларида Шаҳрисабзда яшаб, катта тарихий фактларни ўз ичига олган «Мунтахабут таворих» асарини ёзишни давом эттиради. Адибнинг қачон ва қаерда вафот этгани ҳақида ҳозирча ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз.

Ҳақимхон маданиятимиз тарихида ўзининг «Мунтахабут таворих» номли асари билан машҳурдир. Бу асарнинг турли даврларда ўзбек ва тожик тилларида ёзилган беш нусхаси ЎзССР ФА ШИ фондида сақланади (улардан икки нусхаси ўзбекча, уч нусхаси тожикча вариантдир).

Асарнинг бошланишида традиция бўйича пайгамбарларнинг афсонавий тарихи, Эрон мамлакати ва Эрон подшоҳларининг тарихи, Хитой ва Европа мамлакатлари, жумладан, Россия, Франция, Испания, Америка ва бошқа мамлакатларнинг дунё тарихида тутган ўрни, ислом халифалиги, халифа Аббосдан бошлаб, ҳамма ҳукмдорлар санаб ўтилади. Сўнгра Исмоил бинни Аҳмад Сомонийдан бошлаб, Хусровшоҳгача бўлган ҳукмдорлар, Салжуқийлар давлати ва унинг ҳукмдорлари, Хоразм шоҳлари, мўғуллар ҳукмронлиги, темурийлар давлати ва темурий ҳукмдорлари ҳақида қисқа-қисқа маълумотлар берилади.

Тарихчи асарда ўзбек хони Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳрга ҳужуми, Бобирга қарши кураши, Бобирнинг Мовароуннаҳрдан чиқиб, Кобулга боргани ва Ҳиндистонни забт этганлиги тўғрисида сўз юритади ва уларга тарихий жиҳатдан бирмунча тўғри баҳо беради.

Эзувчи, айниқса, Бухоро ва Қўқон хонлигининг XVII—XVIII ва XIX асрнинг биринчи ярми тарихини атрофлича баён этади ва ҳар бир воқеанинг тарихи ва унинг сабабларини кўрсатишга ҳаракат қилади.

«Мунтахабут таворих»нинг кейинги кўпгина саҳифалари XVIII—XIX асрнинг биринчи ярмидаги Қўқон хонлигида бўлиб ўтган турли-туман воқеаларни изчил ёритиб беради. Бунда феодализм шароитидаги айрим тарихий воқеалар тасвирланар экан, шу билан бирга меҳнаткашлар оммасининг оғир аҳволда яшаганлигини, қашшоқлик, очлик-яланғочликда кун кечирганлигини, маърифат нурларидан йироқ, жаҳолатда сақланаётганлигини, жабри жафоларга маҳкум этилганлигини кўради.

Асарда мамлакат ҳаётида устун бўлган, бутун бойликни ўз қўлида тўплаган юқори табақалар: феодаллар, руҳонийлар, бойлар, амалдорларнинг, умуман, эксплуататор синфларнинг ўзаро уруш-талашлар билан мамла-

катни харобага айлантирганликлари аниқ лавҳаларда тасвирланади. Аммо Ҳакимхон халқ ҳаётини атрофлича, кенг ёрита олмади, у ўрта асрнинг кўпгина тарихчилари каби аксарият хонлар сулоласи ва уларнинг ўзаро урушлари тўғрисидаги маълумотлар баёни билан чекланиб қолади.

* * *

Ҳакимхоннинг ўз даврида бўлиб ўтган ижтимоий воқеалар, ўтмишда кўзга кўринган давлат арбоблари, машҳур олимлар шоир ва шоиралар, ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида берган маълумотлари адабиётимиз учун анча қимматли материаллардир. Масалан, муаллиф XIII асрда Хоразм шоҳлари авлодидан Қутбиддин Султоннинг қизи, фазилат ва донишмандликда ўз даврининг кўзга кўринган шоираси Подшоҳ Хотун тўғрисида қизиқарли маълумот беради: «Хотинлар орасида ани мисли то одамдин ул вақтгача ҳусну жамол, сурату сийратда, ҳар илмда моҳир, хотун жинсидин ўтгани йўқ. Етти қалам бирла хат битур эрди. Таъби назми хўб эрди»¹⁰, деб ёзади ва шоиранинг қуйидаги рубойисини намуна қилиб келтиради:

Бар лаъл, ки дид ҳаргиз аз мушк рақам,
Бағолияпўш кас кучо карда ситам?
Чоно, асари холи снях бар лаби ту
Торикно оби зиндагонист баҳам¹¹.

М а з м у н и:

Мушкдан лаълга хат ёзганини ким кўрибди,
Атрдан кийим кийганга ким ситам қилибди?
Эй жон, сенинг лабинг устида қора холнинг туриши
Қоронғилик билан оби ҳаётнинг бир жойда турганига
ўхшайди.

Бу рубойи Подшоҳ Хотуннинг бадий жиҳатдан гўзал асарлар яратиш иқтидорига эга бўлган шоира эканлигини кўрсатади.

Ҳакимхон асарида XV аср маданияти ва адабиётининг йирик сиймолари Жомий ва Навоий каби шоирлар-

¹⁰ Уша қўлёзма, 486-варақ.

¹¹ Уша қўлёзма, 49а-варақ.

нинг ҳаётидаги энг характерли моментларни ҳикоя қилади.

Масалан, Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомийнинг бир-бирига бўлган муносабатлари, дўстлик ва ҳамкорликлари тўғрисида сўзлаб, қизиқ-қизиқ фактларни келтиради.

Ҳақимхон астроном олим Улуғбекни ҳурмат ва муҳаббат билан тилга олади. Унинг фандаги ихтироларини ҳам хотирлаб ўтади. Унинг ўғли Абдуллатиф томонидан ваҳшиёна ўлдирилганлигини қуйндагича изоҳлайди: «Мирзо Улуғбек бинни Шоҳрух Мирзо бинни Соҳибқироний Самарқанди фирдавсмонанда подшоҳ эрди. Уғли Абдуллатиф Мирзо оғози муҳолифат қилиб, лашкари анбуҳ жамъ айлаб, отасини Самарқандда мухосира қилди... Абдуллатиф падар бузрукворин ва бир нафар биродори бирлан азбаройи уч-тўрт кунлик дунё ҳукумати учун қатлига амр этди... Аббос ном малъун ани шаҳодатга еткурди»¹².

Ҳақимхон асарда Бобир тўғрисида маълумот бергани каби, XVII аср поэзиясининг моҳир санъаткорларидан шоира Зебуннисо ва унинг опаси шоира Фаҳриннисо ҳақида ҳам анча биографик маълумотлар келтиради.

Ҳақимхон Фаҳриннисонинг ғазал ва рубойлар ёзганлигини айтиб, улардан мисол келтиради:

Им шаб ба нозу ишва, эй лубъати Чин
Чун моҳи жаҳонтоб шуди парда нишин,
Шаб то ба саҳар баҳри сўроғат чун шамъ
Оҳам ба фалак давиду ашкам ба замин¹³.

М а з м у н и:

Эй Чин гўзали, сен бу кеча нозу ишва билан
Жаҳонни равшан қилувчи ойдек пардага кирдинг.
Кечаси то саҳаргача сени сўроғлаб шамъдек
Оҳим фалакка югирдию ёшим ерга югирди.

Автор Зебуннисо ҳақида шундай дейди:
«Зебуннисо Аврангзебни ҳаммадан кичикроқ қизи эрди. Подшоҳлар қизини орасинда бинойи одамдин то бу дамгача табъи назми ва ҳаловат гуфторида ҳеч назир монанди йўқиди»¹⁴.

Яна Ҳақимхон Зебуннисонинг ҳаёти ва ижоди ҳақи-

¹² Уша қўлёзма, 76—77-варақлар.

¹³ Уша қўлёзма, 1016-варақ.

¹⁴ Уша қўлёзма, ўша жойда.

да сўзлаб, унинг бошидан кечирган эпизодларидан парчалар келтиради ва рубоийларидан намуналар беради.

Шунингдек, Ҳакимхон тарихий воқеаларни баён этар экан, оташин шоир Машрабнинг Балхда қандай ўлдирилганлиги ҳақида сўзлайди. Қундуз ва Бадахшон вилоятининг ҳокими Маҳмудий Балх ҳокими Муқимхонни чақириб, сипоҳсолар лавозимига тайинлайди. Кейинчалик уни ўлимга ҳукм қилади. Ҳакимхон давом этиб шундай дейди: «Ул овонда Машраб девонаким, авомуннос ани вали дерлар, Намангондин иродаи Байтуллоҳ қилиб, вилояти Балхга дохил бўлиб, Маҳмудий олдида беадаблик ондин содир бўлди. Маҳмудий буюрдиким, ул бечораи мажзубни Мансурвор сиёсат дорига осдилар»¹⁵. Бу воқеа 1711—1712 (1128 ҳижрий) йилларда юз берган эди.

Ёзувчи бу маълумот билан Машрабнинг ўлими ҳақидаги турли фикрларга аниқлик киритади, шоирнинг ким томонидан ва қачон ўлдирилганлиги устида асосли фикр юритади.

Ҳакимхон ўзбек классик адабиётида ўзига обида қўйган, маърифатпарвар лирик шоира Нодиранинг ҳаёти, ижтимоий фаолияти, яхшилик ва адолат учун олиб борган курашлари ва бошқа олижаноб фазилатлари туғрисида ишонarli маълумотлар беради. Масалан, адабиётимизда Нодиранинг исми ҳақида турлича фикрлар юритилиб келар эди. Ҳакимхон бу мулоҳазаларга қатъий чек қўйди ва Нодиранинг ҳақиқий исми Моҳлар ойим эканлигини уқтирди: «Ул вақт Андижон ҳукумати Раҳмонқулибий, Амир Олимхонни тоғаси эрди, анга тааллуқ эрди, Раҳмонқулибийнинг пардан исматида бир қизи бор эрди, исми Моҳлар ойим эрди»,— деб ёзади, сўнгра Нодирани Умархон ўз никоҳига олганлиги ва ундан Муҳаммадалихон туғилганлигини айтади¹⁶.

Ҳакимхон Нодиранинг зolim Амир Насрулло томонидан ўлдирилганлиги ҳақида ҳаяжон билан сўзлаб, юракдан ачинади. Ўз ўғиллари Муҳаммадалихон, султон Маҳмудхон ва набираси Муҳаммад Аминхоннинг Насрулло жаллодлари томонидан ваҳшиёна ўлдирилганидан чексиз алам-изтиробга тушган шоира амирга қарши газаб ва нафратини изҳор этади. Нодиранинг жасора-

¹⁵ Ўша қўлёзма, 135а-варақ.

¹⁶ Ўша қўлёзма, 61а, б- ва 253б- 254а-варақлар.

тидан ва ҳайиқмай айтган сўзларидан ғазабланган золим амир Насрулло уни икки канизи билан ўлимга ҳукм қилади¹⁷.

Ҳакимхон шоира Нодиранинг ҳаётига оид айрим воқеалар ҳақида маълумот беради-ю, аммо унинг ажойиб ижоди ва ижтимоий фаолияти тўғрисида жуда кам фикр юритади. Бизнингча, бунинг сабаби, биринчидан, ёзувчи бу асариди, асосан, мамлакат тарихини, ижтимоий ва иқтисодий шароитни ёритиш масаласини ўз олдига вазифа қилиб қўйганлиги бўлса, иккинчидан, Нодира ижодининг камолотга эришган пайти, мамлакатнинг ижтимоий, маданий ҳаётида актив қатнашган вақти, ёзувчининг чет элларда юрган пайтига тўғри келганлигидан бўлса керак. Бунга қарамай, авторнинг Нодира ҳақида берган барча маълумотлари жуда қимматли материаллардир.

Ҳакимхон ва Нодираларнинг замондоши — шоир Ҳозик адолат учун курашувчи, талантили шоир сифатида маълумдир. У, ҳатто, ҳукмрон табақалар олдига ҳақли талаблар кўяди. Мазлумларнинг кўз-ёшларини оқизмасликни, уларга шафқат қилишни юқори табақадан талаб этди. Шунинг учун ҳам уни амирлар, беклар кўролмас эдилар. Шоирнинг бу олижаноб фазилатларини ўз кўзи билан кўрган ва уни яқиндан билган Ҳакимхон унга зўр ҳурмат билан қараб, шоирнинг ҳаётида рўй берган айрим эпизодлар, воқеаларни, фожиона ҳодисаларни аниқ ҳикоя қилиб беради. Ҳатто, чет элларда юганида ҳам, адабиёт аҳллари ва муҳиблари билан бўлган суҳбатларида уларга Ҳозик шеърларидан парчалар ўқиб беради, уни хотирлайди. Эшитувчилар Ҳозикнинг ҳақиқий камолотга эришган санъаткор шоир эканлигига қойил қоладилар. Ҳакимхон чет эллардан қайтгач, биринчи марта Бухорода Султонхонтўра Адонинг уйида Ҳозик билан учрашади. Бу эса тарихчи билан шоирнинг мустаҳкам дўст эканлигини билдиради. Ҳакимхон Ҳозикнинг Қўқон адабий муҳитида ўсиб, юксалиб борганлигини ва камолотга эришганлигини, истеъдодли бир шоир сифатида танилганлигини ўз асарининг бир неча ўрнида айтиб ўтади.

Амир Насрулло 1841 йилда Қўқонни талаб, хароб этиб, Нодира ва унинг фарзандларини ваҳшиёна ўлдириб, Бухорога қайтаётганида Қўқондаги ҳунармандлар,

¹⁷ Қўлёзма, инв. 592-, 317а- 318б-варақлар.

шоир ва олимларнинг бир қисмини ўзи билан бирга олиб кетади. Улар орасида Ҳозик ҳам бор эди. Йўлда Насрулло шоирни ҳузурига чақириб, бўлиб ўтган воқеалар ҳақидаги фикрини баён этишни сўрайди. Шунда Ҳозик дадиллик билан бир байт ўқийди. Бу байтда у амирнинг разилона қилмишларини тасвирлайди ва уни тарихда инсоният лаънатлар билан тилга олажagini айтади. Шоирнинг бу жасоратидан амир қаттиқ газабланган бўлса ҳам, ҳеч нарса дея олмайди. Лекин шоирга қарши кек сақлайди. Золимнинг кек сақлашини, ўч олиш учун баҳона қидиришини билган Ҳозик Бухородан Шаҳрисабзга қочиб боради ва у ерда яшайди. Ҳакимхон бу воқеани шундай тасвирлайди: «Амир Насрулло мавлоно Ҳозикни ўгли Мирзо Мухташамдин хат қилиб юбордиким мавлоно бунда келсин. Хат мавлонога келиб теккан сўнг мавлоно бормаслигини изҳор қилиб, бепарволик билан бир хат битиб бу байтни ҳам дарж қилиб юборди:

Чун ҳузурам сабаби ранчиши табъат гардид,
Меғузарам, ки малулат пакунам бори дигар.

М а з м у н и:

Вақтики сенинг олдингда ҳозир бўлишим хафалигингга сабаб
бўлар экан,
Иккинчи марга кўнглингга малол келтирмасликни истаيمان.

«Чун хат амир Насрулло золимга етган сўнг дарғазаб бўлиб, тўрт нафар бепир ўғрига кўп ваъдалар қилиб юбордиким, бориб мавлонони бошини кесиб олиб келинглари... ул бераҳм жаллодлар мавлоно Ҳозикга уч заҳм уриб бошларини баданидин жудо қилиб, олиб бадар кетдилар. Бечора мавлоно Ҳозик даражан шаҳодотга етиб бадани латифлари Шаҳрисабзда қолиб, азиз бошлари Бухорога кетди. Охираламр мавлонони иззату обрў билан Китоб шаҳрин кун чиқар тарафиға Охундни даҳмалариға элтиб дафн қилдилар»¹⁸.

Езувчи шоир Ҳозикнинг ҳаёти ҳақида ана шундай аниқ маълумот беради.

Ҳакимхон ўша даврда яшаб, мамлакатнинг ижти-

¹⁸ Қўлёзма, инв. 594, 213—214-варақлар.

моний, иқтисодий ва маданий ҳаётида хоҳ катта, хоҳ кичик роль ўйнаган, маданиятнинг ривожланишига маълум даражада ҳисса қўшган кишилар ҳақида ўз мулоҳазаларини баён этади. Бу мулоҳазаларда осмонга кўтариб мақташни ҳам, ерга уриб қоралашни ҳам кўрмаймиз. Бундан унинг ҳар бир нарсани зийраклик билан кузатиб, поэтик мушоҳадалар юритувчи бир тадқиқотчи, тарихчи, адабиётшунос эканлиги кўзга ташланиб туради.

Ҳакимхон фақат тарихчи, адабиётшунос олим сифатидагина эмас, у гўзал мемуар асарлар яратувчи адиб, сермазмун, бадний жиҳатдан бақувват шеърлар ижод этган шоир ҳамдир.

Унинг «Мунтахабут таворих» асаридаги Россияга, Арабистонга қилинган саёҳатлари тўғрисидаги эсдаликлар қисми чиройли ва мароқли ёзилган.

Ҳакимхон эсдаликларида ўзи кўрган, билган кишиларнинг қиёфасини, феъли атворини мукамал чизишга интилади. Ёзувчи халқларнинг урф-одати ва этнографиясини, турмуш шароитини муфассал баён этишга ҳаракат қилган.

Ёзувчи Арабистон чўлларида яшовчи камбағал халқнинг оғир турмуш шароитини шундай баён этади: «Бир нони арпа уларнинг олдида фалакда доира эрди ва бир эски кўйлак аларнинг қошида биҳишт ҳуллаларидек жилва қилур эрди»¹⁹ деб ёзади.

Бу сатрлар мазмуни Ҳакимхоннинг халқ ҳаётини ва унинг образини мужассамлантиришда санъаткорона қалам тебрата олганини ва ўз кўзи билан кўрган-кечирганларини ҳаққоний равишда тасвирлай олиш қудратига эга бўлган тарихчи, адиб ва шоир эканлигидан далолат беради.

У бирор воқеа ва ҳодиса ҳақида сўзлар экан, унда эмоционал қарашларни ифодаловчи шеърӣй парчалар келтиради, ифодаланаётган ҳодиса тўғрисида мукамал тушунча беришга интилади. Ҳакимхон Мисрга борганда қаландархонага тушади. Қаландархона фақир, дарбадар мусофирлар учун бошпана ва кўнгил очадиган жой эканлигини сўзлайди. Унга бағишлаб бир рубоӣ ёзади:

¹⁹ Уша қўлёзма, 371-варақ.

Нақшбанди даргаҳидур бу мақоми дилкушо,
Хоҳи қил ҳаққа ибодат, хоҳи қил кайфу сафо.
Ноия қоқу хирқан пашминая қойил эсанг,
Иста майдони муҳаббат, кел азизим, марҳабо²⁰.

Камтар, жафокаш сайёҳнинг ўзи ҳам ҳар қадамда дашномларга учраб, бошпана излаб юрган бир киши эди.

Ҳакимхон Қўқонда Муҳаммадалихон томонидан таъқиб қилиниб, ўлим хавфи бошига тушганида:

Магар тиг урса ул золим, бўюн сунмай нетай охир?
Не янглиғ келса бўйини тўлгатар ҳақни қазосидин²¹

каби сатрлар билан ўша замонда бўлиб турган воқеаларга, хонларнинг халққа етказаётган азоб-уқубатларига қарши ўз нафратини изҳор этди.

Ҳакимхон тарихчи, ёзувчи сифатида тасвирланаётган воқеаларни китобхон онгида яққол гавдалантириш учун муносиб сўзларни топади ва уларни жозибали поэтик тил билан безайди, тасвирни жонлантиради.

Ёзувчининг тили ўз замонида ишлатиладиган адабий тилнинг ҳамма хусусиятларини сақлаган. У фақат ҳикоя қилинаётган воқеаларнигина эмас, ҳатто, тарихий воқеаларни ҳам бадий образлар, ўхшатиш, истнора ва бошқа тасвир воситалари орқали ифодалаб, китобхон тасавурида аниқ ва равшан тушунча ҳосил қилади.

У Муҳаммад Заҳриддин Бобир каби мемуар асарлар устаси бўлиб ажойиб гўзал услуб яратди. Унинг асари қисқа, ўткир, ифодали тасвир воситалари билан тўла. Тарихчининг тасвиридаги: «На Моний кўрибдир, на Беҳзод!» ёки «Ҳакимхон фалак чавгонининг заҳмини кўп ебдур» каби қисқа, ўткир жумлалари адибнинг прозаик асар яратишда, сўз ишлатишда Бобирга эргашган уста санъаткор эканлигидан дарак беради.

Ҳакимхон ўз замонининг фарзанди, тарихчи олими, маърифатпарвар киши сифатида Қўқон хонлигида XIX асрнинг биринчи ярмидаги тарихий воқеаларни ва умуман, Бухоро, Хоразм каби хонликларнинг тарихини қисқартирилган ҳолда ёритади. Лекин тарихчининг бу асари айрим камчиликлардан холи эмас. У, баъзан, айрим тарихий фактларни, хронологик воқеаларни изоҳлашда ноаниқликка йўл қўяди. Ҳакимхон юқори таба-

²⁰ Уша қўлёзма, 3726-варақ.

²¹ Уша қўлёзма, 309в-варақ.

қага мансуб бўлганлиги туфайли ижтимоий воқеаларга ўз синфи нуқтаи назаридан қарайди, уларга тўғри ёндаша олмайди. У баъзи воқеа ва ҳодисаларга афсонавий тус бериб юборади. Аммо бу камчиликлардан қатъий назар, тарихчи кўп масалаларга тўғри баҳо беради.

Ҳақимхон XIX асрнинг биринчи ярмида етишиб чиққан пешқадам киши. У диний фанатизм, жаҳолат ҳукм сурган бир пайтда рус маданияти билан танишиб, ўз ватандошларини ҳам Россиядаги тартиблар ва маданий ривожланишлар билан таништиришга интилди. Рус маданиятини ўз халқи орасида тарғиб қилди.

XIX асрнинг бошларидаёқ Ўрта Осиё билан Россия ўрталарида савдо алоқалари ривожланиб бормоқда эди. Туркистон савдогарлари Россияга борар, у ердаги шаҳарларни кўрар, мавжуд тартиб-қоидалар билан танишар эдилар.

Бу фақат савдо-сотиқ муносабатларидагина эмас, балки ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида ҳам ижобий натижаларга олиб келди. Ҳақимхон каби ўз даврининг пешқадам кишилари Россия билан муносабатларнинг маънавий ҳаётга ижобий таъсирини жуда тез тушуниб етдилар ва унинг анча актив ташвиқотчилари бўлиб қолдилар. Сайёҳнинг эсдаликларига мурожаат қилинг. Изчил баён, донишмандона қайдлар, талантли ёзувчи қаламига хос бадий бўёқлар замирида маданиятимиз тарихининг сермазмун бир саҳифасига кўзингиз тушади. Бу Ҳақимхон ижодидан бир саҳифадир.

Холид Расул, Маҳбуба Қодирова.
Филология фанлари кандидатлари

**МУСАННИФИ КИТОБ ЯЪНИ ФАҚИРНИ ҲИБСГА ГИРИФТОР
БЎЛҒОНИНИ ЗИКРИДУР¹**

Вақтики, қиблагоҳимни Муҳаммадалихон Хўқанддин ихрож қилди, Эрназар девонбегини фақирни ўрнимизга Тўрақўрғонга насб қилиб юборди. Эрназар девонбегни йигирма киши билан юруб, дарёдин ўтуб, икки муътамад мулозимини фақирни олдимга юборди. Ул вақтда фақирни хизматида тўрт минг мубориз жаррор бор эди. Улар келиб дедиларким: «Отангиз сипоҳигарчиликни ташлаб Ҳажга кетдилар. Эрназар девонбегини Тўрақўрғонга ҳоким қилиб юбордилар, ташқарида турибдилар».

Чун бу хабарни фақир англаб, фалакни шўбадаларидин шикоят қилиб, ночор истиқболлариға яхши муътамадларни буюрдим. Тўрақўрғон умаро ва катталари жамъ бўлиб, дедиларким, Эрназарбекни дастгир қилиб, тамоний кемаларни тортиб, урушмоққа бел боғлаймиз, печунким ҳаво кўп совуқдур, дарёдин ўтмоқ амри маҳолдур ва ҳам Муҳаммадраҳим девонбегни амир Олимхонни ўғли Иброҳимхонни Оталик хон дерлар, қалъаи Даҳкентда сақлаб Хўжандни тапг қилиб турғон эрмиш. Ва ҳам Хўқандни кўп калонзодалари фақирни хизматида эдилар. Ҳамалари бо иттифоқ муболаға ва тараддуд қилдиларким, Муҳаммадалихоннинг Хўқанддин чиқмоғи амри маҳолдур. Фурсатни ғанимат билиб, ўзингизни домни балоға мубтало қилманг, дедилар, Фақир улардин бу сўзни эшитиб, фикр ва таҳайюрға тушуб, баъдаз соати жавоб бердимким: Ман кишига бадхоҳлик қилғоним йўқдур, бу андишани қилмасмен, рост йўлдин чиқмасмен, халойиқ орасида бадном бўлмоғаймен, деб худоға така қилиб турдим.

¹ «Мунтахабу таворих», ннв. 594, 308б-, — 388-варақлар.

Улар мандин бу сўзларни эшитиб, ноумид бўлдилар. Било таваққуф Эрназарбекни қўндириб, Тўрақўрғонни топширдим. Узим қирқ маҳрам билан Хўқандга равон бўлдим. Суръат тамом бирла дарёдин ўтиб, шаҳарга яқин келиб эрдим. Бу хабарни Муҳаммадалихон эшитиб, қирқ маҳрамни истиқболимизга чиқарди. Шаҳарнинг тошида Навбаҳорда чорбоғим бор эрди, анда кўб иморат ва манзиллар солиб эрдим. Анда келиб тушдик. Алассабоҳ Муҳаммадалихон икки юз афгонни буюриб экан, улар келиб Чорбоғга тушиб, фақирни муҳофизат қилмоққа машғул бўлди ва қирқ маҳрамдин тўрт маҳрам хизматимда қолди. Бошқалари ўз ватанларига кетиб қолдилар. Нисфи шаб бўлгонда бир қадрдон гуломим бор эрди, нола ва фиғон била келиб дедиким: «Фурсатидурким, ўн жаллод қўлларида ханжари обдор бирла келиб, сизни қатл қилмоққа бир-бирларини тартиб қиладур. Алҳол эшикда турибдур. Аммо ҳеч қайсилари журъат қилмайдур, деди. Фақир гуломдин бу сўзни эшитиб, бу байтни ўқидим:

Магар тиг урса ул зolim бўюн сунмай нетай охир?
Не янглиғ келса бўйинин тўлғатар ҳақни қазосиндин.

Дафъатан ўрнимдин туриб,.. мунтазири марг бўлиб ўлтирдим. Бир фурсатдин кейин яна ул гулом эшикдин кулиб кириб келди; дедиким: ул ўн жаллод сизни қатл қилмоққа жазм бўлиб, олдингизга кирмакчи бўлиб тургон ҳолатда Муҳаммадалихон хизматидин икки маҳрам етиб келиб, аларни қайтарди. Бу хабарни эшитиб, шукроналар қилдим.

Ва лекин ул икки юз афгониким фақирни муҳофизатимга маъмур эрдилар, кечалари чорбоғни атрофига ўтлар ва машъаллар ёқиб, қўлларига шамшири обдор олиб, тонг отғунча бу қабилда посбонлиқ қилур эрди. Иттифоқо фақирни табиатимга сиқли ориз бўлди. Ул маддан даф қилмоқ учун бир маҳрамни бозорга доруға юбордим. Нодон маҳрам бозордин миқдори икки юз дона ҳаббулмулук олиб келибдур. Фақир таҳорат учун ташқариға чиқдим, кўрдимким ҳама посбонлар уйқуға борубдур. Бир қазонда шўрба қайнаб турибдур. Хоҳладимки, бир тарафга фиррор қилсам. Аммо мардлик қўймади. Нонлож икки юз дона ҳаббулмулукни келтириб, оҳиста қозондаги шўрбаға ташлаб, ўзим чусту чолок жойимға кириб, ўз ишимға машғул бўлдим. Алқис-

са ул гумроҳлар уйқудин уйғониб, шўрбаларини ичдилар. ...Фақир ўлтурғон уйни атрофида ҳеч ким қолмади. Ул гумроҳларни дору андоғ амал қилдиким, ҳар икки тарафдин суруб, ҳаракат қилмоқ ва сўз сўзламоққа мажоллари қолмади. Ҳар тарафда йиқилиб қолдилар. Фақир буларни аҳволларини томоша қилиб, билмасликка солиб ўлтурдим. Алқисса бу хабар Муҳаммадалихонга етиб, хабар олмоқ учун икки маҳрам юборди. Мазкур маҳрамлар келиб, буларнинг воқеасини фақирдин сўрди. Фақир дедимким,— улар манга посбондур, ман уларга посбон эмасдурманким, улардин хабардор бўлсам, мани хабарим йўқдур деб жавоб бердим. Маҳрам бу сўзни эшитиб, Муҳаммадалихонга бориб ушбу сўзни айтибдур. Муҳаммадалихон ул афғонларнинг ўрнига бошқа мулозимларни буюрди. Ушбу тариқа фақир тўрт ой маҳбус бўлиб ётдим...

БУ МУҚАДДИМАДА МУҲАММАД ҲАКИМХОН, ЯЪНИ МУСАННИФИ КИТОБНИНГ НАЖОТ ТОПИБ МУСОФИРАТГА ИРОДА ҚИЛҒОНИНИНГ БАЕНИДА

Бир кун кечаси уйқуламай... ғам-андух билла ўлтуруб эрдим. Ногоҳ чорбоғнинг атрофига кўп кишилар пайдо бўлди. Ҳамалари шамшир бараҳна ва мукамал бўлуб кириб келди. Уларни ичида Муҳаммадалихоннинг бир хос надими бор эрди, ул фақирни кўриб, айдиким, Муҳаммадалихон бизларни сизнинг хизматингизга юбордилар. Ва сизга Ҳажга бормоққа рухсат бўлди, деди. Бу хабарни англаб, филжумла итмийнони хотир бўлдим. Дарҳол яхши йўрға от тайёр қилдилар. Фақир отга миниб, ул маҳрами хунхорлар ичида азимат қилур эрдим. Ногоҳ Фозилбек валад Норбўтабий валнаъмий ҳам маҳбус экан. Азимбой додхоҳ ва Тангриқули шиговул уларни банддин чиқариб, фақирни чорбоғимизни олдига олиб келиб турғон экан. Билдимким, фақир ва Муҳаммад Фозилбек ҳар иковлон бадқарда эканмиз. Улар бизларни шаҳардин ихрож қилмоққа маъмур эканлар, уларни олдига тушиб кетар эрдик. Дарёдин ўтиб, Шаҳидон мавзуига бориб тушдук, ул кеча амир Умархоннинг хос давлатхоҳиси Муҳаммад Юсуф тунқотар икки хизматкори билан етиб келди ва дедиким: Муҳаммадалихон мани юборди, сизларни Туркистонгача етқуриб қайтарман, деди. Андин кейин Шаҳидондин кўчиб,

Тошкандға бордик. Лашкар қушбеги яхши муносиб жой тайин қилиб, меҳмондорлиқ қилур эрди. Аммо дар асри амири Умархон фақир Хўқандда тургон вақтда бир хуш-рўй зебо талғат маҳрам бор эрди, ўзи Тошканд фарзанди эди. Иттифоқо ул маҳрами ширин забоннинг отасини қушбеги бизнинг меҳмондорлиқимиз лавозимати учун мутасадди қилиб қўйғон экан. Қўзим ул некбахтға тушди, қошимға таклиф қилиб фарзандин аҳволини сўрдим. Жавоб бердиким, икки кундурким ғуломзодангиз Хўқанддин мунда келиб, ўқимоққа машғулдур, деди. Бу хабари жонфизони эшитиб, хурсандликдин пийроҳанимға сиғмадим. Дарҳол олдимдаги маҳрамни ул кишиға қўшиб қушбегининг хизматиға юбордим. Улар бориб сурати воқеани изҳор қилди. Қушбеги дафъатан ул пари чеҳраға фақирни келиб кўрмоқға ижозат берди. Эртаси вақти тулуъ офтоб ул йироқдин отаси бирла келадур, ҳуллаи сабз кийибдур ва бошиға қизил салла боғлабдур. Било таваққуф жойимдин туриб, қучоқлаб кўришдим. Зор-зор йиғлай бошладим. Ул ҳам йиғлади. Тобора суҳбат қизиди. Бир-биримизға ҳасратлар қилишиб, тонг отқонини билмадик. Эртаси Тошканд ҳокими асбоби сафарни тайёр қилиб берди. Азимбой қушбеги ва Тангриқули шиғовул фақирни гусил қилдилар, фақир ул бирла видоъ қилдим. Баъдазон ҳокими Тошканд юз кишини бизга ҳамроҳ қилди. Фозилбек ҳамроҳлиқи билла йўлга равона бўлдук. Йўл юриб Арисға бориб тушдук. Ул кеча Муҳаммад Юсуф тунқотор яна бир сипоҳ бирла Хўқанддин етиб келди. Уларни кўриб, ҳушимдин кетиб, жондин умид уздим. Уларнинг келганининг бонсини савол қилдим. Айтдиларким: — Муҳаммадалихон бизларга буйруқ қилдиким, Ҳакимхонни Туркистондин ўтқариб келинглар. Ул жиҳатдин сизни хизматингизга келдук,— деди. Ул кеча Муҳаммад Юсуф тунқотор ҳикоялар ва рангин латифалар айтиб, фақирға таскинни хотир берур эрди. Аммо кўнглумда хавфи жон зиёда бўлуб, кўзумга уйқу кирмас эрди. Эртаси андин кўчиб, йўлга кирдик. Муҳаммад Юсуф тунқоторни олиб келган мулозим йўлда фақирға зимнан дедиким, Муҳаммад Юсуфбий ҳам жалоийи ватан бўлуб, бу тарафға келди,— деди. Фақирға бу сўзни эшитган замон кулгу пайдо бўлди ва лекин Муҳаммад Юсуф тунқотор амир Умархонни замонида фақирға ва ҳама катта-кичик умароларға ҳазил ва мутоябачи, ҳамага ҳазил ва мутоябалар

айтиб кулдириб юрар эрди. Фақир Муҳаммад Юсуфни оҳиста олдимга чақириб, дедимким, сиз ҳам манга ўхшаб, жалой ватан бўлубсиз, йўлда бизга ҳамроҳ экансиз, дедим. Ул бу маврудда, ҳазил қилманг, ёлғондур, деб бовар қилмади. Фақир муболиғалар бирла ҳақиқат воқеани баён қилдим. Соати фикр ва андишаға тушуб зилзила вужудларига муставли бўлди. Баъдазон Муҳаммадалихоннинг ҳаққиға ҳар турли дашном ва шиква қила бошлади. Халойиқ мань қилдилар, судманд бўлмади. Ушбу тариқа йўл юрар эрдик. Бир манзилға келиб тушдук. Рафиқ бўлуб келган сипоҳийлар йиғилиб келиб, дедиларким: Муҳаммадалихон бизларға фармойиш қилибдурки, Фозилбекни Муҳаммад Юсуф тунқотор бирла Хоразм вилоятиға ўтқариб юборурмиз ва сизни карвонға қўшиб, Ўрусия вилоятиға юборурлар. Ва чун бу хабарни эшиттим, тахайюр ва тафаккур дарёсиға ғўта урдим, на қилуримни билмас эрдим. Ночор ҳар нима десалар қабул қилиб эрдим. Соатдин сўнгра ўшал юз кишидин бири келиб, Фозилбек билан Муҳаммад Юсуф тунқоторни бизлардин жудо қилиб олиб бордилар. Эrsa бир фарсах ерға боргондин сўнг, Муҳаммадалихон ҳукми билан ул икки одамизодани бошларин танидин неча минг хорлиқ билан жудо айладилар.

Ва чун нўгой карвони етишдилар, яқин бешюз нафар ва минг тева юклари бор эди ва ул юз нафар сипоҳий билан озими вилояти Ўрусия бўлдук. Ва беш кун йўл юргандин сўнгра, Чу деган манзилға етдук. Ул юз нафар сипоҳий фақирдин рухсат олиб Тошкандға ёндилар. Камина тамоми ваҳмдин қутулиб, шукроналар қилур эрдим. Эртаси ул ердин кўчиб, уч манзил юргандин сўнгра Талас деган мавзуьға қўндук. Бир-икки кун анда туриб, йўл ранжидин андак фароғат топиб, тўртинчи кун андин кўчиб Бадбахт деган чўлға кирдукким, филвоқе бадбахт эрди. Тиканлари ништари обдор масалликим, аёқ босқон ҳамон аёқдин қолур эрди. Уч кена ва уч кундузлик ерда мутлақо сув мавжуд эмас эрди. Ҳарким ўзиға еткулик сувни ўз теvasинга юклаб юрурди. Ва сувни андоғ қадри бор эдики, бир қатра сув юз коса оби ҳаётдин қадрликроқ эрди. Қулон ва Булон деган ваҳший от ва оҳу андоғ тўла эрдик, корвонийлар ўтарға йўл топмас эрдилар. Кўп сайрлар қилдик. Ул вақтда ҳаво бадаражаи иссиқ эрдик, сувсизлиқдин ул дашт

ваҳшилари гала-гала йиқилиб, ўлуб ётур эрдилар. Ул дашт ҳавлноқ ваҳшилар ўлукидин андоғ бўй олиб эрдик, йўл ранжидин ҳам қаттигроқ эрди. Ва ул биёбони балохезни юз минг машаққат ва оҳи дардолуд, бечоралик бирла қатъи этар эрдик. Чун рўзи нуроний чодирн шарн зулмонига яшинди, олам тийрау қаронгу бўлди, ўз соямиздин қўрқар эрдик. Ҳар бир барги гиёҳ бир аждаҳон дамондек кўрунур эрди. Ва бу каминаларки, маснади ноз ва чаҳор болиши иқболдин туруб, ҳонимондин жудо ва оворани не бир ҳамдамки, чорасин сўрса, ва не бир ҳамрозки дарди дилини баёна келтурса?! Бу тариқа била саросима ва ҳайрон йўл юрар эрдик. Ва шунча заҳмат бирлан гоҳо дўстлар ёдида ва жалоӣ ватан фироқида зор-зор йиғлар эрдим.

Алқисса етти кечау кундуздин сўнгра бир марвориға етушдук. Ғоятда назокатлик ва дарахтлари фалакка ҳамсарлиқ қулуру эрди. Чашмалар ҳар тараф равон, сабза ва ёсуман ҳар жонибдин очилгон эрди. Ул ерға нузул айладик. Йўл ранжидин осуда бўлуб, шукроналар айладук. Уч кеча ва кундуз ул марғзори жаннат ойинда туруб, андин кўчуб Урусия вилояти йўлиға азимат айладик. Уттиз кун йўл юргандин сўнгра неча минг ранж ва алам бирла Шамай вилоятиға дохил бўлдук. Ва бир неча кун анда турдум...

БУ МАҚОЛА ФАҚИР ҲАҚИРНИ МАҚКАИ МУАЗЗАМАҒА ИХРОМ БОҒЛАҒОНИ ВА УЛ ЙУЛДА ҒАРИБЛИҚ ДИЁРИДА КЎРГАН САРГУЗАШТИ БАЁНИ

Нуктасанжлар замир мунирлариға хафий сатр қолмагайким, бу фақирн бесару сомон муддати етти йил ғурбат диёрида юруб саёҳат қилдим. Ажойиб ва ғаройиб оламин мушоҳида қилдим. Эмди хоҳларманким, ўз кўзум билан кўрганимни таҳрир ва баён айлагаймен. Қарадимки, сўз тўла бўлуб мустамилларға малол хотир бўлғусидур. Бовужуд ул хоҳламадимки, бу китоб ўз саргузаштимдин холи қолғай. Ложарам, мингдин бир бағоят кўтоҳлик бирла баён қилурмен. Юқорида айтиб эрдимки, фақир Муҳаммадалихон шарринин юз минг машаққат бирла Шамай вилоятиға дохил бўлуб бир неча кун анда иқомат рахтини солдим. Чунким, ул вилоят бағоят ораста, хўб ва зебо эрди. Чин дарёси ул жонибдин келур эрди, шаҳар каноридин ўтур эрди, мар-

дум кишти бирлан ўтар эрди. Бу дарёнинг интиҳоси Баҳри Аъзамга қуюладур. Ул вилоятларни иморати ёғочдин эрди. Улуғ оналардин даричалар насб айлабдур. Ва ул вилоят тархнини ҳашт дар ҳашт бинно қилибдурларки, шоҳроҳларида ҳеч бир ери эгри эрмас. Ва агар бўлса, подшолиқдин киши келиб бузар эрди ва уй эгасини таъдиб этарди. Сабаб будурки, агар киши Урусия мамоликидин юз шаҳарни томоша этгудек бўлса, бир ерда бузулгон уй ва кўчасида эгрилик зоҳир бўлмайдур. Ул вилоятда ҳар шаҳардин келиб ўрнаб қолибдур. Маҳзи тижорат учун. Алҳақ бағоят вилоят музайян савдохона эрди. Аммон ва арзонн. Аммо мева дарахтдин! андоғ холи эрдикки, бир адад шалғам бир байзан анқодин бақаддроқдур. Ва бир тол сояси тўбий ниҳолдин ноёброқ эрди. Совуқлиғи андоғдурки, сув ях боғласа уч газга етар, ҳавони совуқлиғини мундин қиёс этса бўлур. Фаргона ва Мовароуннаҳрдин кўп ашрофлар тижорат учун анда бориб Қазоқиядин уйланиб тургун бўлуб қолибдурлар. Ва алардин фарзандлар вужудга келибдур. Аларни чала қозоқ дерлар. Бағоят шўх, бек, сўз сўраса кулгудин ўзгани билмаслар. Бу хислат ўзга вилоятларда йўқдур. Уйбенска [Омск] деган шаҳарни бордур. Шамайға масофати тўрт кулик йўлдур. Ул жонибдоғи шаҳарлар анга тобеъдурлар. Ҳокимини губернатор дерлар. Фақирни борғонини англаб, ғойибона ошнолиғ тарҳини ароғо солиб, манинг саргузаштларимни ёзиб, пўшта бирла подшоҳ хизматиға юбориб, бир неча кундин сўнгра батариқан сай Шамай вилоятиға дохил бўлуб, эртаси камини ўз васоқимда маъюс ва дилгир ўлтуриб эрдим. Банагоҳ бир жувони хубрўйи, сумбилмўйи, хатти сабзи даври оразида эмди зоҳир бўлгон; ҳусн жамол бобида беназир, офоқ либос, тилла дўзи эғнида ва нозик тилла занжирларни осибдур ва тилладин туморлар кўксиди ва тилла қилич белида. Йироқдин мени кўриб, бўркини қўлиға олиб, ўз тили бирла бир нима деб, адаб бирла рост турди. Бир таржимон ўрус, анинг бирла ҳамроҳ келиб эрди, дедикки: Губернатор ўз маҳрам хосини сизға юборубдурки, хуш келибдурлар. Баъдаз бир соат дедимки; ўлтурғил! Бир неча одоб била таъзим айлаб, олдимда ўлтурди. Суҳбат таржимон воситаси бирлан қизиди. Соатдин сўнгра ул сипандвор жойидин туриб, губернатор тилидин дедикки:— эртонг бизни ўйинмизға ташриф келтурурсизму ва ё

биз хизматлариға келсак хўбму? деб таклиф айлади. Фақир жонидил бирла қабул айладим. Шул кечани тонг оттурдим. Мунтазир эрдим: ногоҳ у тўрт нафар ғулм бирла келибдур. Бир ароба ҳамаси танган тилла билан ёпгонки, шуои оламни равшан қилур ва саккиз от, кўҳипайкар ҳамаси бир ранг, аробаға қўшқон. Бу тажаммул бирла келди. Камина уни кўриб сачраб ўрнимдан турдим. Иттифоқ била аробаға тушуб, губернатор қасри сари юрдим. Чун яқин бориб кўрдим, майдони бағоят васе, давриға қасрлар олий даркамол зебои тартиб берилгон ва тўрт адад бутхона зиёда музайян ва рифъатлик улуг занглар осибдур. Ва тўрт минг саллот ҳама милтиқи бирлан тайёр турибдур. Ва бир минг қозоқ ўрус сувораки, ҳар юз от бир ранг. Ходимлар атрофида саф боғлаб турубдур. Губернаторни ўзи ўн саккиз сардор била рост турибдирки, ҳар сардор бир вилоятға ҳокимдур.

Алҳосил мусулмон, кофир ул мажмўда йигирма минг эрди. Чун фақир рўбарў бўлдим. Губернатор бошидин шапкасини олиб танҳо айвон зинасидин тушуб, қўлимдин тутиб, зинадин ҳамроҳ олиб чиқиб, камоли лутф бирлан аҳволим сўриб, дедики: Сиз қаср узасиға чиқиб, томоша айланг асқарға биз таълим бероли... Фақир икки хизматкорим ва губернатор маҳрамлари бирла қаср узасиға чиқиб, томоша қилур эрдим.

Одамларики, ул мажмўда ҳозир эрдилар, таҳсин қилурлардики, бир мусофирға мунча шафқат қилғониға боис надур? Губернатор инёда саллотлариға неча алвон таълим машқ берур эрдикки, ақл анга ҳайрон эрди, ани кўрганда бизни синоҳларимизнинг машқлари ёш гўдаклар ўйиниға ўхшар. Соатдин сўнгра отлиқ қозоқ ўрусға қараб ишорат қилди: Улар ҳам бир тариқа машқ этдиларки, сифатға рост келмайдур. Иттифоқо ул куни Урусияни байрами эрди. Раҳбонлари бутхоналар эшигини очиб, катта ва кичик ноқусларни садоға киргузди. Зан-мард ҳам губернаторға мунтазир эрди. Шул аснода губернаторни маҳрами ғоят таъжил бирлан қошимға келиб дедики:— Губернатор айтурларки, бугун бизни катта ийдимиздур. Бутхонаға кириб икки соат таъхир қилурмен, ва намоз ўқурмен, баъдазон хизматлариға борурмен, қўшлариға бормасунлар,— деб мани хизматингизға юбордиларки, хафа ва дилгир бўлмоғойлар, ман чиққунча сан олдиларида турғайсен, деб

фармойиш қилибдур. У губернатор паёмин каминаға еткурди, аммо изтироб била афсус қилурдики, бугун катта намоздин қолдим. Аларға расм эрмас эрдик: мусулмонни бутхоналариға киргузгайлар. Фақир аларни бу русумидин беҳабар уни камоли бетоқатлиғидин тоқат қилолмай дедимки, ман ҳам санинг била ҳамроқ бутхонаға бориб томоша қилурмен. Бу сўзни мендин эшитиб ҳурсанд бўлуб, сарви озод янглиғ ўрнидин туруб, губернатор олдиға югурди ва анинг қулоғиға мунни деди. Эrsa кулиб бир нима деди. Ул ман турафға келиб дедик: Сизни кўп дўст тутармен, ночор бутхонаға олиб борурмен. Ваилло бизларға расм эрмаски, мусулмонни бутхонамизға йўл берсоқ, деб қўлимдин тутиб мутаважжихи бутхона бўлди. Тамоми халойиқ мунни кўруб ҳайрон қолур эрдиларки, вазири подшоҳ бу одамни мунча киромий тутадур. Улар расм ва қоидасидин беҳабар, аларға расм эканки, бузрукзодаи агар буларни мамлакатаға келса ани ҳурмати уларға лозим, лобид эркан.

Алқисса савмаа эшикиға келиб, ул катта бутхонаға дохил бўлдук, кўрдумки, дар камол вусъат ва рифъат бағоят зийнат берибдур ва тилладин кўп суратлар қилибдур. Хусус сурати Исоалайҳиссалом ва ҳазрат Марям ва тўрт фаришта муқарраб тасвирларин тилла ва жавоҳирдин бағоят бузрук ясабдурларки, ақли бинанда ҳайрон қолур. Ва бир неча раҳбонлар либос фохир кийибдур, бир нимани ўқуйдурлар. Зан-мард ва умаролар бир жонибда, саркарда ва амалдорлар бир жонибда саф тортиб турубдурлар ва юз адад баччан ўн икки ёшар бир тарафда забони фасиҳ билан ишжил ўқуйдилар, гоҳ-гоҳ саждаға борурлар ва қўллари билан ишорат қиладурлар.

Ул аснода фақирға батариқан кулгу муставли бўлубдурки, ҳеч тадбир билан ўзимни тўхтарувға имкони йўқ чоғладим. Иттифоқо ул олдимда ҳозир эрди, фаҳм айлаб қўлимни маҳкам тутиб, кўз учи билан ишорат айладикни, кулгу вақти эрмасдур деб. Фақир машаққат била ўзимни тўхтатдим. Бутпарастрлар санам фарастрлиғидин фориғ бўлуб, манзил маъволариға ёндилар. Фақир ҳам губернатор билан ёндик эrsa ҳар турлук таомлардин олдимға ҳозир айладилар. Фақир қўрқишимдин бир нима олиб оғзимға солур эрдим. Таомдин фориғ бўлғондин сўнг, фақирға бир соати тилла мурассаъ бажавоҳир ва бир дурбин инъом айлаб рухсат берди. Яна ул бирлан

мазкур аробаға тушиб қўшхонаға бордим. Ўзга кунн бовужуди мартабаи вазорат каминанинг қўшхонасиға бетакаллуф кириб келди. Жуз хижолат чи кашад, марди фақир аз меҳмон². Ва бир соат тарҳи мажлис солиб яна ўз қасриға мурожаат айлади.

Хулосаи калом будурки, муддати етти кун анда турдим. Ҳар кун бир-биримиз била суҳбат тутар эрдик. Бир кунн суҳбат ичинда дедикки улуғ подшодин манга хат келдикки, «Агар Ҳакимхон мани кўрмоқ орзуси бўлса ва бу вилоятлар томошасини таманно айласа, иззату икром бирла мунда юборғил»,— дебдур. Агар қабул этсангиз подшо сизға кўп марҳаматлар қилғусидур. Фақир хотиримда дедим: «Ўз жигарим ва хешу таборимдин на кўрубдурманким бегоналардин кўрарман». Зероки ул замонда Муҳаммадалихоннинг аҳволи ўзга эмас эрди. Губернатор жавобиға дедимки:— Ман мулк, мол ва хеш таборимдин жудо ва овора бўлуб, юз турлук машаққатлар била бу диёрға етубдурмен, қасдим зиёрати Каъбатуллоҳдур. Ўзга хотиримда йўқдур. Губернатор яна муболағалар қилди. Кўрдикки, раъйим йўқдур. Нонлож хомуш бўлди. Ул вақтда каминанинг қўлида ҳеч нима йўқ эди. Магар бир жабдуқ, кундал ва бир фўтан шол кашмирий ҳар иккисин уч юз тиллаини хўқандийға сотдим. Ва бир савдогар беш юз тилла қарз берурға ваъда айладики: Ирбит бозорида адо қилғумдур. Фақир ночор Ирбит борурни ўзумға жазм айладим. Ул вақтда ҳаво бағоят совуқ эрди. Бовужуд ул ўн аробаи чопарға йигирма кишини, ҳар аробаға олти отдан қўшиб, озими Ирбит бўлдик.

Ҳар уч фарсахда отларни тоза қилур эрдик, зероки ҳар мавзуьда кироя отлар тайёр йўлға чиқиб турар эрди. Кеча-кундуз бу ва тийра шаб-рўзда йўл юрар эрдик. Баъзи кунлари бир кеча ва кундузда эллик фарсах йўл тай қилур эрдик. Омск деган вилоятға етдик. Бағоят катта азим шаҳар эрди. Яқин қирқ минг уйлик ҳама фирқаи Урусия. Магар бир хона ва аз мусулмонки, ба тариқаи тижорат келиб анда туриб қолибдур. Фақир анда тушдим. Қазоро уй эгаси ҳам анда йўқ. Савдо учун ўзга шаҳарға бориб эркан. Хулосаи калом улки, биздин беш кун илгари губернатор ул хизматкори била

² Мазмунн: Бечора кишининг меҳмон олдиди хижолатдан бошқа чораси йўқ.

подшо хизматиға бориб эрди. Аммо фақирни умаролари билур эрди. Ва хотини эридан эшитиб эрди. Мужаррад мани келганимни англаб, бир маҳрами таъжили тамом била келиб дедики: Сизни губернаторнинг хотини чарлайдур. Фақир ночор бир хизматкорим бирла бордим. Дарвозасидан кириб кўрдим, чунон иморати барпо айлабдурки, дийдаи рўзгор кўрмабдур. Неча дарбанддин ўткариб, фақирни девонхонасиға олиб борди. Кўрдим, ҳама умаро ва тўралар саф дар саф ўлтурибдурлар. Уйни ўртасиға губернаторни хотини тилла курси узасида гўё ўн тўрт кунлик ойдек зийнати тамом била ўлтурубдур. Фарқ тилла ва жавоҳир фўтаи кашмирини кифтиға солибдур. Ва либоси заррин ҳарир эгнида, боши очиқ ва бир тароқ олмосдин мурассаъ қилгон, сочиға сончибдур. Юз минг истиғно бирла умаролариға сўзлайдур. Йироқдин манга назари тушгач, сарви озод янглиғ ўрнидан туруб, неча қадам юруб, пешонамдин ўпиб, қўлимдин тутиб, рўбарўсиға бир курсини заррин қўйиб ўткурди. Эrsa ваҳма тортдим, ларза андомимға тушдики, мунча умаролар орасида губернаторни хотини мундоғ бежо ҳаракат айлади. Фақир буларни расм-русумидан хабарим йўқиди. Кўп шафқатлар билан аҳволим сўраб, эҳтиромлар қилди. Губернатор на тариқаки, подшоҳ хизматиға боруримға саъй таклиф айлаб эрди. Ул ҳам муболағалар қилди, камина анга ҳам жавоби аввални бердим, бошпурт хатини талаб қилдим. Зероки, Шамай ҳокими бошпуртни бу вилоятға ҳавола айлаб эрди ва ул пари чеҳра дедики, ман бе амри губернатор сизға хат бермайдурмен, зероки аларға расмдурки, агар ҳокими бирор ерға борғудек бўлса, юрт сўроғини хотини сўрайдур. Бу сўзни маликадин эшитдим. Эrsa йиғи фақирға муставли бўлуб, ғам-ғусса бирлан қўшхонамға бордим. Зероки агар хат подшоҳға оид бўлса, олти ой тахир топса керак. Андишаға тушдим. Рафиқ бўлуб келган савдогарлар бул сўзни эшитиб, мани якка ва танҳо ташлаб ўзлари кетдилар. Камина икки нафар хизматкорим билан уч кун Урусия ичида юруб эрдим. Тўртинчи кун ярим кеча эрди, ўз қўшимда юз минг дарду ғам била мутафаккур ўлтуруб эрдим, икки жуво-ни зеборўй ва икки канизи моҳпайкар кириб келди. Урусча тил бирла салом бериб, одоб била турди. Ишорат қилдим. Ултуруб дедики, малика сизни чарлайдур. Фақир бу сўзни эшитиб тафаккурға тушдим. Охир

бормаслиқ иложин топмай, бир нафар хизматкорим била мутаважжиқи қасри губернатор бўлдим. Неча дарбанддин ўтиб, губернатор ўлтуродиргон уйға етдим. Кўрдим: бир иморат бағоят бузрук ҳалли асл билан зарафшон қилгон. Сақфи деворлариға бинаҳойи фаранги ўтқизгон. Мўм ва кофурдин шамлар ёқилгон. Моҳрў канизлар икки жонибда саф дар саф турубдур. Ва ул маҳвашлар сархайли бир неча хос надимлари била уйининг ўртасида курсин заррин узра ўлтурубдур. Майн ноб нўш айлайдур. Мутриблар нағма айлаб ўз тилида ҳазин овоз бирла бир нима ўқийдур.

Маликанинг кўзи фақирға тушган ҳамоно ўрнидин сачраб туриб, истиқболимға бориб, қўлимдин тутиб бадастур собиқ ёнида ўлтурғизиб, ширин-ширин сўзлар айтиб, майн нобға таклиф айлади. Дедимки:

Донам, ки маро қуввати май хўрдан нест,
Бори ба тамошои шумо меоям³.

Илтимосим қабул даражасиға мушарраф бўлуб, ўз ҳолимға қўйди. Аммо мажлис бағоят қизиқ ҳар жонибдин сўзлар айтиб, шод ва ҳуррам қилур эрдимки, шояд хат қўлимға тезроқ тегса. Ул вақтда Ўрусия тилиға кўп маҳорат пайдо қилиб эрдим. Фақирға қараб дедимки, «Ҳакимхон, рост айғилки, санга неча ёшдағи хотин марғуброқдур?». Дедимки, «Ёш ва наврасида бўлса, зероки қари хотин юзни тароватин йўқ қилур, аларға мубошарат қилса аъзоға сустлик келтирур... Хотинлар ўн ёшидан то йигирма ёшиғача амният ва маҳали умид; йигирмадин то ўттизғача толиблар ороми дили ва роғиблар лаззати жонидур; ўттиздин то қирқ ёшғача мол ва фарзанд эгаси; қирқдин элликғача нанги номус зарқу солус бандидадур; элликдин олтмишға борғонда қаро бало ва офати мол. Хазон ели теккан гулшан ва ёмғур теккан эски иморат, кўзи кўмилган чашма ва зироат қилмагон ер ва аждаҳон беганч ва ранжу меҳнат маъданидур.

Фақир байт мазмунини ўрусча таржима қилиб дедимки, эй малика, муни ўзум айтмайдурмен. Ҳукамолар иттифоқ айлаб китоблариға битибдурлар. Бу сўзни эшитгач анга кулгу ғалаба қилиб эрдикки, машаққат

³ Мазмун: Биламанки, менинг май ичишга қувватим йўқ, лекин сизларнинг тамошоларингиз учун келаман.

бирлан ўзин тўхтатди ва айдикки, — эй, Ҳакимхон ҳар ни-
ма дерсен рост айтурсен. Камол хурсандлигин дедики,
нима матлабинг бордур. Дедимки: бошпўртимни карам
айласанг. Яна истиғно қилди. Бир соатдин сўнгра ул
гулпийраҳаннинг мастлиғи даражаи камолга етти, яна
ирдаи мақсад қилдим ва кўп илтижолар айлаб, хатни
талаб қилдим. Бу дафъа ночор мастлиқидин хатга муҳр
босиб, қўлимга бериб рухсат берди. Эрсаси саҳар бирла
қўшумга келиб, шукроналар айлаб дарҳол аробага ту-
шуб мутаважжуҳи мақсад бўлдум. Таъжил тамом бир-
ла йўл юрар эрдим. Ҳаво бадаражаи савуқ эрдикки,
паррандалар учардин қолди. Аробаси монанди сандуқ
бўлур. Анинг аросига кириб неча пўстун бирла ўзумни
ўраб ётдим. Қира вақти манзилга борганда бошимни
кўтарур эрдим, билмас эрдимки на ерга борур. Гоҳ-
гоҳ нақзи вузуъ учун аробадин тушар эрдим. Урусия
халқи кўруб тамасхўр қилурдилар. Хоҳлардимки, алар-
ни ўтига кириб ўзумни иситсам. Ул вақт орзу қилур
эрдимки, бирор мусулмонни кўрсам, деб муяссар бўл-
мас эрди. Бу душворлиқ бирла йўл юрар эрдим. Ўн
беш кундин сўнгра Ирбит бозорига етдик. Шамай ви-
лоятининг то бу ерғача тева аёғи била икки ойлиқ йўл
эркан. Кўрдим, ажойиб шаҳари ораста. Бениҳоят кат-
та ва обод. Ҳар иқлимидин тужжор мавжуд. Алалху-
сус Мовароуннаҳр одамидин кўпроқ эрди, кўруб хур-
санд бўлуб, шукурлар қилдим. Тараддуд ва жустижў
айлаб, рафиқларимни топдим. Бир қасри олийга тушуб,
шукроналар қилиб, йўл кулфатидин чиқдим. Эртаси ба-
тариқан тафаррўж чиқиб кўрдим. Ажойиб шаҳари
ораста, бағоят зебо ва иморатлари олий, бозори шаҳар
ўртасида, ниҳоятсиз хўб ва дилкаш, дўконлари зийнат
берилган. Ҳар дўконда турли-турли матолардин тўла,
хўблиқда анинг назари оламда бўлмағай. Урусия шаҳ-
рида ҳар йили икки жойда бозор бўлур. Бирин Ирбит
ва бирин Макриёдур. Савдо учун етти иқлим савдогари
жамъ бўлурлар. То бир ойғача бинобарин ул бозор-
ларда андоғ мол кўп бўлурки, ҳеч иқлимда мавжуд
эрмас. Қамин ул бозорда бир фаранги баччани кўр-
дим. Бағоят малоҳатлик. Ҳар жинс матоъ сотур эрди.
Андоғ тахмин айладимки, тамомин Мовароуннаҳр мол-
матомини жамъ этсалар ани бир дўконидағи молга ба-
робар келмайдур. Хулосан калом улки, ул вилоят ба-
ғоят совуқ. Қор бадаражаи ёғиб эрдикки, йўлларда от

юрмоғи мумкин эрмас. Бинобарин, от ўрниға итни аро-баға қўшиб юк тошур эрканлар. Кечаси бағоят узун ва кундузи қисқа. Чунончи Булғор шаҳрики, альон хароб ва Қазон шаҳри ободдур. Ёз кунларида 48 кун номозу хуфтан йўқдур. Шафақ ғойиб бўлмай, офтоб тулуь айлайдур. Ирбит шаҳри анинг аксидур. Ул ердин зулумот бир хафталик йўлдур. Ёғ ва калобаики кўп сарф бўлур, Туркистондин олиб борадур. Алқисса фақир ул тужжорким, пул ваьда айлаб эрди 500 тиллалиқ мол олиб, ихтиёри тижорат айладим. 17 кундин сўнгра андин чиқиб, Тўраиски [Троицк] деган вилоятға етдим. Бағоят вилояти ораста ва пийроста эрди. Неча кун анда туруб, матоъларимни сотиб яна мукарраран жапарға тушиб, мутаважжиҳи вилояти Урунбурх бўлдим. Қатъи мароҳил айлаб, ул балдаға дохил бўлуб кўрдим. Шаҳридур бағоят обод ва маъмур, кўп улуғ шаҳар эркан. Ва бир улуғ дарё шаҳар атрофидин борадур, кемасиз ўтмоқ имкони йўқ. Ва ул шаҳар ҳам губернаторни туродурғон жойи эрди. Ва анда Моварауннаҳр бозургонларидин кўп одамлар сукунат айлабдур. Фақирни бир олий манзилға тушурдилар. Камол хўблиқидин неча кун анда турдим. Эрса фақирни мунда турғонимдин ул вилоят губернатори воқиф бўлуб, икки маҳрамни юбориб, қасриға таклиф айлади. Ва ман дедимки, бир одамидурмен ватандин овора ва айём кулфатидин дили ва кўнгли пора-пора. Ва фалак чавғони заҳмини борҳо кўрган ва ситораи манхус ва толеи вожгундин уқубатларға мубтало бўлғон ва неча маротаба худованди таоло фазли билан ажал сарпанжасидин қутулғон бир ғарибдурмен. Ва ихтиёри саёҳат айлаб, бу диёрларға етибмен. Мани ҳуккомға на дахлим бордур? деб жавоб бердим. Губернатор маҳрами бу сўзни эшитиб ёнди.

Бир куни хоҳладимки, бошпўрт хатимни муҳр қилдирсам. Бинобаран, хатимни подшоҳлик девонхонасиға юбордим. Эрса Мирзои девон назари тушуб, таваққуфсиз губернатор олдиға юборибдур. Фақир ҳар чанд илтижо айладим, қабул этмади. Айдики, хат губернатор қўлидадур. Узингиз талаб қилиб олурсиз. Ва бу муқаддималардин илгари губернатор бир маҳрами бирла карвон саройида бир соат ҳамсуҳбат бўлуб эрдик. Ул ҳам губернаторни кўрарға тарғиб айлаб эрди. Қабул қилғоним йўқ эрди. Алҳосил, эҳтиёж тўғрисидин

ночор мутаважжиҳи қасри губернатор бўлдум. Кўрдимки, қаср шаҳарни канорасида, ғоятда ораста ким, ақл ани даркидин ожиз келур. Бағоят васеъ ва бузурк, неча ошёналик, икки тарафдин ойнадин даричалар қўюбдур. Қаср баробарида дарё тарафида андаки тўқай бор эркан, улуғ дарахтлар анда мавжуд, миқдор тўрт таноб. Ерни тўқайдин очиб, ҳамвор ва мусаттаҳ айлабдур, хиёбонлар қилибдур, ўлтурадургон жойлар қилибдурки, фараҳбахшлиғда назир-монанди йўқдур. Хулласи калом фақир ул қаср ичра доҳил бўлдум ва ул маҳрами хос у пўлат кат узасида ухлаб ётибдур. Густоҳлиқ айлаб, қўлини маҳкам тутдим. Маҳмур кўзини очиб мени кўруб, сипандвор ўрнидин сачраб туруб, хурсандликлар қилиб, аз ғайри таъҳир либосларини кийиб, дедиким, ман губернатор қошига бориб, сизни ташриф келтирганигиз хабарин берай. Фақир хўб дедим. Мани мунда қўйиб, ўзи губернаторни олдиға борди. Соатдин сўнг камол таъжил била келиб дедиким, иноят қилсунларки, губернатор сизға мунтазирдур. Ўрнимдин туруб, ул парипайқар рафоқати бирла мутаважжиҳи қасри губернатор бўлдим. Кўзи тушган баробари ўрнидин туриб, неча қадам босиб келиб, иззат бирла ўз қасрхосиға кирғузиб, аҳволим сўраб, дедиким, вақтики, сиз ўз вилоятингиздин чиқибдурсиз, ман аҳволингиздин хабардордурмен. Муддоам улдурки, Фетербурхға [ПетербурҒ] бориб, улуғ подшоҳни кўргайсиз, орзуйи подшоҳ будур. Аз баски бизни расм қоидамиз будурки, кишиға таадди қилмайдурмиз. Агар бизнинг расмимиз сизларға ўхшаш бўлса, ўшал вақтда дафъатан юборур эрдик. Ман айдим: «Шаҳарни хўблиғи подшоҳнинг одиллиғидурки, неча вақт анда турдим. Агар сизларнинг юртингиз Моварауннаҳрға ўхшаш бўлса бир кун турмоқ амри маҳол эрди деб, дарҳол бу байтни ўқидим:

Биист онжоки озораш набошад,
Касиро бо каси кораш набошад⁴.

Мазмуни байтни ўрусчасиға таржима айладим. Зиёда хурсанд бўлди. Соатдин сўнгра хатни талаб

⁴ Мазмуни:

Шундай жойда яшагинки, у ерда бировга биров озор бермаса, киши билан кишининг иши бўлмаса.

қилдим. Бериб яна подшоҳ хизматиға борурға таклиф айлади ва кўп илтижолар қилди. Фақир яна жавоби аввални бердим. Кўрдик, ихтиёрим била бўлмайдур. Лоилож қўйди. Дедик, агар дилгир бўлсангиз гоҳ-гоҳ бизнинг чаҳорбоғимизға ташриф келтирасиз. Шаҳардин бир фарсах чаҳорбоғ бор эрдик, ижозатсиз анга бориб бўлмас эрди. Бағоят хўб ва зебо, мурғзори беназир эрди. Ва ери сабза касратидин монанди сақфи осмон ораста ва раёҳин ва ёсуман бўйи дилпазиридин димоғлар муаттар бўлур эрди. Дарахтлари кўп, аммо мевадин холи ва совуқ касратидин тамоми Урусия мамлакатинда мевадор дарахт мавжуд эмасдур. Магар Аштархон ва Саратовский, ўзга ерларда дарахт бўлмайдур. Магар ўшал тўқай ва ул чаҳор боғда губернатор олий қасрлар бино айлаб, ҳар жинс мевадор дарахт ва гул ёғочдин челақларға ўтқуриб тарбият қилибдур. Қиш бўлғонда улуғ ойналик уйларға киргизиб, ўт ёқиб сақлар эрканлар. Камоли тарбиятдин камолиға етибдур. Агар хоҳласаким, ўзга ерға чаҳорбоғ бино этса, ул гул ва дарахтларни челаги билан кўтартуруб, хоҳ хиёбон ва хоҳ ҳашт дар ҳашт, начукким, кўнгли хоҳласа чаҳорбоғ жаъли бино айларди. Ва ул ерда дарахт мевадор то гул қарийб беш юзчалик бор эди. Ҳама воясига етган. Аммо мевасида маза йўқ эрди. Фақир андин бир этак гул ва икки дона шафтолу териб олиб эрдим, боғбон изҳори қоҳиш айлади. Губернатор буюрғон учун ночор бўлди. Шаҳарға олиб кирдим. Мардумларики, умрлари ичинда мевани кўрмаб эрдилар, дарҳайрат бўлуб, қўлдин қўлға олиб кўрарлар эди. Мевани андоқ қадри бор эрдик, ҳар дарахт қанча адад мева қилғон бўлса, остиға хат битиб қўяр эрди, токи киши олмағой.

Ва яна ул шаҳарда бир армани қиз пайдо бўлуб эрди. Хўблиқда якто, гуландомики, анинг жамолиға пари девона бўлур эрди ва кўнгул оташи рухсориға парвонавор куяр эрди.

Шўхи армани духтар, ёри исавий миллат,
Е биё мусулмон шав, ё маро насоро кун!⁵

Ул паричеҳра гоҳ-гоҳ товуси мастдек тамошо учун бо-

⁵ Мазмун: Эй шўх армани қиз, эй, исо миллатидаги ёр! Е келиб мусулмон бўл, ё мани будпараст қил.

зор расталарида хиромон юрар эрди. Хос-ом анинг та-
мошосига ҳужум айлар эдилар.

Ул вилоятнинг губернатори ҳам ул парипайкарга
кўнгул берган эрди. Бир куни ўз манзилимда ўлтуруб
эрдим, бир неча Мовароуннаҳр савдогарларидин ҳам
анда бор эрди. Алар илтижо айладиларки; «Бизни бир
анжуманимиз бордур, шафқат айлаб, губернатордан
рухсат олсангиз, то бизлар 3—4 кун ул чаҳорбоғда
жашн айласак». Фақир аларни сўзини қабул айлаб,
губернатор қасри сари мутаважжиҳ бўлдим. Бориб
кўрдимки, ул маҳрамин хос йўқ эркан. Соатдин сўнгра
ҳозир бўлди ва айдики, губернатор бир ишга машғул-
дур, ҳар муддао бўлса буюрсунлар, бажон қилурман.
Сурат воқеани баён айладим. Таваққуфсиз ичкарига
кириб, соатдин сўнгра таъжил бирла хандон, шодон
олдимга келиб, дедик, губернатор сизни чарлайдур.
Фақир таъхир қилмай у бирла мутаважжиҳи қасри гу-
бернаотдун бўлдим. Неча дарбанддин ўтуб, манзили хо-
сига етдим, кўрдимки, ул армани қиз мисли ўн тўрт
кечалик ойдек курсии зарринда таъя айлаб ўлтурубдур.
Губернаторни кўзи тушган баробари ўрнидин туруб,
қўлимдин ушлаб ўрнига ўлтургизди. Шафқат юзидин
дедик, сизни кўнглум дўст тутқондин бу суҳбати хо-
симга чарладим. Фақир ҳам изҳори хурсандлиғ айла-
дим ва ул дилбари раъно фақирни аҳволин губернатор-
дан сўраб, моҳиятимни билди. Марҳаматлиғ нигоҳ фит-
на ангизидин билдимки, кўнгли манинг сўзимга мойил-
дур. Ҳар жонибдин сўзлар айтур эрдим. Суҳбат бағоят
барор қилди. Тобора гуландом фақирга кўпрак илти-
фотлар айлар эди. Ман ҳам сўзлариға яхши жавоблар
берур эрдим. Ул аснода губернатор ташқари чиқди.
Фақир ёрни бе ағёр топиб дедим: Эй нозанинлар сар-
варин, бир сўзум бордур, беадаблик бўлса ҳам сўрай-
дурмен. Дедик, — Сўрғил. Ман айдим: Мунча хўблиғ
ва нозанинлиқ бирла бу одам домиға қайдоғ тушубсен
ва бу гули биёбонга начук мусоҳиб бўлурсен ва бу хо-
там ҳар Аҳраман қўлиға рост келмас ва бу ҳангома
эшиғи ҳар булҳавас калиди бирла очилмас, саъва бул-
бул бирла ҳамзабонлиқ даъвосин қилолмас, сабаб на-
дур? Ул шўх танноз бу сўзимни эшитиб, бир даража
табассум айлаб, андин бошини қўйинга солиб, тафак-
курға бориб, бир соатдин сўнгра бош кўтариб йиғлай
бошладин. Кўз ёшини марварид масаллик гулбаргдек

юзига тўкиб, дедики: Мен гулидурмен ашроф гулзори-дин ва дуржидурмен аёндин, Бодгу [Боку] вилоятининг савдогарининг қизидурмен. Фалаки кажрафтор инқилобидин отам бирла кўзум бу вилоятга тушди, деб сўзни бу ерга етқизиб эрдик, губернатор эшикдин кириб келди. Ва ул паризод хомуш ўлтурди. Ани бу ҳикоясидин кўнглум жароҳати тоза бўлди ва ҳам дарёси сийнамда жўш урди. Билмадимки, ани саргузашти начукдур.

Соатдин сўнгра губернатор фақирга рухсат берди ва ул гулбаданни ул девга ташлаб ўз масканимга ёндим. Ва анинг саргузаштини эшитмағонимга ҳасрат кўнглумдин чиқмади. Бир куни савдогарлар иттифоқи бирла чаҳорбоққа бориб мажлис тархини солдиқ. Ул вақт эрдик, улуг подшоҳ сайр ва тафарруж учун бу жонибга келури ҳамага шуҳрат топиб уч кунгача мунтазир эрдилар. Тўртинчи куни хос-ом ҳайъат ижтимоъ бирла шаҳардин ташқари чиқдиларки, дашту саҳро одамга тўлди. Ба мартабаики ислом аҳлини ийд наврўзи ва аҳли кафарани байрамида мундоғ жамият бўлмайду. Қамина губернатор қасри олдида тамошо қилур эрдимки, ногаҳ олти адад ароба учи тилладин ва учи нуқрадин. Ҳар қайсиға ўн олти от қўшибдур. Ҳашмат тамом бирла пайдо бўлуб, ул олти аробадин бири ихмолсиз бутхонани дарбозасига етди. Анда подшоҳ бор эрди. Бир маҳрами хоси бирла аробадин тушуб, бутхона ичиға кириб, икки соат бутпарастлиққа машғул бўлди. Ул аснода сағир, кабир барно ва пир жамъ бўлуб эрдилар.

Икки соатдин сўнгра подшоҳ бутхонадин чиқиб мутаважжиҳи қаср бўлди. Тамоми мардум саф дар саф туруб эрдилар. Бош урар эрдилар. Подшоҳ ҳам бошидин бўркини олиб, тавозуь қилур эрди. Губернатор ва бир маҳрами хос била қаср узасига чиқди. Кўрдим: бағоят, баҳуси ва қадди баланд, бўғдой ранглиғ. Вақтики қаср узра чиқди, қўлиға дурбин олиб атроф жавонибга назар сола бошлади. Соатдин кейин қаср ичиға кирди. Мардуми тамошабинлар уйларига ёндилар.

Эртаси муноди қилдики, бу атрофни аскарни жамъ бўлсунким, подшоҳ кўруб улуга берадурлар. Бу хабар атрофга етди эрса андоғ аскарни йиғилдики, ҳеч ерга сизмас эрди. Подшоҳ бир саманди кўҳ пайкар, ҳомуннавардга миниб, шаъни-шавкат бирла шаҳардан таш-

қари бир майдони васеъ бор эркан, бағоят мусаттаҳ, анда хос-омни ҳозир айлади. Бир тарафға отлиғ аскар ва бир жонибға тўпхона, қирқ минг саллот ва йигирма минг қозоқ ўрус сувора саф тортиб ва бир жонибға умаролари саф тортиб турди. Баъдазон подшоҳнинг ўзи якка ва танҳо бир бошдин аскарни ўз назаридин ўтқариб, баъдазон буюрдик, уруш машқини этсинлар. Дафъатан ҳамаи умаро ва саллот неча тақсим бўлуб машқимилтиқ ва тўп қилдилар. Неча тариқа таълим бирла машқ қилур эрдилар. Оламни тўп ва милтиқ овози тутиб эрди. Баъд буюрдик, машқи тўп қилғойлар. Ул ерда неча тўпи аждаҳо пайкар ҳозир эрди. Тўпжанг тақлидини қилдилар ва чобукдастлиғ бирла андоғ жанг этдиларки, тўп садосидин зилзила оламға тушиб, ончунон олам тийра ва торик бўлдики, ер бирла осмонни фарқи бўлмади. Подшоҳ кўрдиким, иш улғайди. Дафъатан манъ айлади. Олам равшан бўлди. Мулоҳаза эттим, бовужуд ўйинлиқи қирқ тўққиз киши ўтқа куюбдур. Ва нечаси оёқ остида қолиб ўлубдур. Подшоҳ ул ердин ҳашмат ва шавкати тамом бирла шаҳарға ёнди, ўз қасриға нузул айлаб муноди қилдурдики, шаҳарни уч кун ойна бандлиқ қилсунлар ва уч кун чароған айласунлар. Бу хабар тамоми вилоятға шойиъ бўлуб, шаҳарни андоғ ойна банд айлаб эрдиларки, оламни ойна шуон тутуб эрди. Кечаси чунон ҳам чароған эрдик, кундуздин равшанроқ эрди. Фақир бир растада уч юз бузрук қандил мушоҳида айладимки, ҳар бириға неча шамъ ёқилур. Ва яна губернаторни қасри баробарида, тўқай аросида андак замини холи бор эрди. Дарё лабида подшоҳ ҳукм айладики, ул ерни ёғочдин монанди пештоқ мадраса қилсунлар. Ул кун неча устои чобукдаст гўё ёғочдин бир улуғ тоғ бино айладиларки, бағоят муртафиъ, ўртасиға панжара масаллик ёғочдин катта ва кичик қандиллар бағоят нозик ҳарранг шишадин ҳозир айлаб устойи нодиракорлар басурати дарахт, ҳар рангни ўз жойиға андоғ гул кетирдиларки, ёғоч тоғни холи жойи қолмади. Ва ул қандилчаларға соф ёғдин қуйиб ёқдилар. Чиронинг равшанлиғи шишаларға уруб ҳар қайси шиша ўз рангини кўргуздиким, гўё йироқдин тоғдин ўт бўлғондур. Ва дарахтики, ўтдин гул чиқорғондек. Ва ул ўт акси дарёға уруб, дарё остида ҳам бир кўхи оташин

намудор бўлди ва ул жониби шаҳарда дарё лаби ким подшоҳнинг нашимин гоҳи эрди, лаблаби дарёда тамошо учун зану мард андоқ ҳужум айлаб эрдиларки, икки лак одамдин кўпрак эрди. Ул кеча бадаражан чарогон бўлуб эрдик, рўзгор кўзи кўрмабдур. Ул кечадаги чарогон сарфини ҳисоб айлабдурлар, ўн икки минг тилла сарф бўлубдур. Яна кеча камина ўз манзилда неча бозургонлар била ўлтуруб эрдим, ногоҳ эшикдин губернаторни маҳрами ва подшоҳнинг хос маҳрами билан кириб, ғоят одоб билан қўлимни ўпиб ўлтурди. Дедик: Подшоҳ аҳвол сўрайдур ва айтардурларки, Ҳакимхон бизни вилоятимизга хуш келибдурлар. Фақир ҳам ночор замонасозлиғ учун таъзим айладим. Ва яна дедик: Подшоҳ меҳрибонлиқ қилурларки, Ҳакимхон мунда келиб, бизнинг бирлан соати суҳбат тутиб борсинлар. Фақир ани марҳаматомуз сўзин эшитиб, ани кўрарға муштоқ бўлдим. Ул маҳрами хоси подшоҳ иттифоқи бирла аробага тушуб, ул тун ярмида подшоҳ боргоҳи сари мутаважжих бўлдум. Қасрға яқин боргонда аробадин тушуб, кўшк тарафиға юрдим. Неча дарбандлардин ўткандан сўнгра кўрдим, подшоҳ ўлтурубдур. Чун эшикдин кириб эрдим, подшоҳни назари каминаға тушуб эрди, ўрнидин озод туриб, неча қадам юруб, қўлимдин тутиб ўз ёнидин жой берди. Ва аларға расмдурки, ҳар кимға ўрунларидин турарлар, хуссан бузрукзодаларға. Баъда ўз тилида кўп шафқатлар қилди. Фақир ҳам ўрусчасига яхши жавоблар бердимки, ул вақтларда ўрус тилиға бағоят вуқуф пайдо қилиб эрдим. Подшоҳ тил билганимдин зиёда хурсанд бўлди. Подшоҳни олдида тўрт вазир ва тўққиз маҳрами парипайкар рост турибдур, ғарқи олмос ва жавоҳир. Ва қозоқ хонларидин ва чингиз авлодидин икки нафар ул мажлисда ҳозир эрдик, лавҳи вужудлари донниш нақшидин муарро ва замирлари ҳунардин мубарро, мутлақо услуби одобдин беҳабар, гўё девор нақшидек гоҳи беҳуда ҳаракатлар зуҳурға келур эрди.

Подшоҳ тамасхур айлаб, нимо била вазирларига ишорат қилурди ва алар нос чекарға машғул эрдилар, билмас эрдиларки, дунёдин нима ўтар. Билдимки, подшоҳға аларнинг суҳбати оғир келибдур. Фақирға қараб дедик: Алар на учун сўзламайдурлар? Камина дарҳол бу байтни ўқидимки:

Аз фазлу ҳунар агар бипурсид
Сар панча гирифта наст ёнбош⁶.

Подшоҳ айди: Мунн ўрусча таржима айланг, токи бизга мафҳум бўлсун. Фақир дарҳол ўрусча таржима айладим. Эrsa подшоҳга андоғ кулгу муставли бўлуб эрдикн, такаллуф бирлан ўзин тўхтатди. Соатдин сўнг-ра аларга рухсат берди. Фақир бирла андоғ сўзи барор этдики, ул кеча ўзгаларга сўзламади. Ҳар тарафдин сўзлар ароға тушиб кўпроқ Мовароуннаҳр аҳволн сўрар эрди. Саҳар яқин бўлиб эрдикн, манга рухсат берди. Яна ул хос маҳрамлар келтириб қўйиб, ўзларн қасри подшоҳ сари ёндилар. Яна бир кунн подшоҳ шаҳар тафарружи учун юз минг тажаммул бирла суратхона ва дафтархона ва карвонсарой ва сарбозхона ва беморхоналарки, анда ҳозиқ табиблар беморларга муолижа қилурлар эди... Ул манзил мутасаддисн қаровсиз болалар тарбиятига машғул бўлур. Ва ҳар шаҳарда Урусияда қаровсиз етим болалар учун иморатлар қилибдур. Либос, хўрокин подшоҳлиқдин бериб турарлар. Ва аларни ўқитмоқ учун муллалар таъйин айлабдур. Ҳар шаҳарда неча минг етимлар мавжуддир. Катта бўлгондин сўнгра мувофиқи дониши подшоҳлиғ машғул бўлурлар. Ва аларни подшоҳнинг ўғли дерлар.

Подшоҳ сайр-гаштдин фориг бўлуб, бандихона тарафиға юз кетурди. Ул ерда мардум издиҳом қилиб эрдилар. Фақир ҳам тамошобинлар қаторида тамошо қилур эрдим. Қазоро подшоҳнинг кўзи фақирга тушуб дарҳол олдиға чарлади. Ва қўлимдин тутуб бандихона сариға юруди. Халойиқ муни кўруб, тафаккур дарёсиға ғўта уруб, дерлардики, бу начук одамдурки, подшоҳ ани ҳаққиға мунча шафқат кўргизур.

Алқисса, подшоҳ ва тўрт вазир ва ўн маҳрам бирлан неча дарбандлардин ўтиб, бандихонаға кирдук. Кўрдим: бир сарой, бағоят бузрук Дарун-баларун уйлар ва темирдин панжаралар қилибдурлар. Аксари уйлар темирдин, дев сийрат ва ғул фитрат габрлар посбонлиқ қилурлар. Ва ул мавзеъ эрдикн, ҳавоси бўйиндин дўзах ўти сув бўлур эрди.

⁶ Мазмуни: Булардан фазлу ҳунар сўрасангиз, панжасига бошини қўйиб ёнбошлашдир.

Фақир бу манзили пурҳавл мушоҳадасидин ҳуш бошимдин учиб, изтироб табъимға муставлий бўлиб, андомим ларзаға тушуб, ниҳоят ваҳмадин дарёи терға фарқ бўлдум. Гуруҳ-гуруҳ бандиларни мувофиқи жарима-си азоблиқ ерларға қўйиб эрдилар. Турли-турли азоб бирла муаззаб эрдилар. Зубдаи калом будурки, подшоҳ ул ерларни бир-бир тамоман кўруб фақирға қараб дедик: Сизларнинг юрта бу тариқа бандихона борму? Фақир дедим: Мундоғ бўлмайдур.

Соатдин сўнгра ташқариға чиқиб, ўз аробасиға ўлтурди. Фақирни губернатор аробасиға ишорат айлади. Ҳамроҳ подшоҳ қасриға мутаважжиҳ бўлдик. Вақтики подшоҳ била доҳили қаср бўлдук эрса подшоҳона мажлис бунёд этиб, ўйинчи фарангилар, найрангбозлар хуққабозлиқ қилурлар эди. Батарикайки ҳеч римиё ва симиёдонлар кўрган эмас эрди, агар ҳар бирини тафсили бирлан тақрир айласам сомеъларға малол келтурур. Сўзнинг зубдаси улдурки, мажлис охир бўлди, эрса подшоҳ фақирға қараб дедик: Ҳакимхон лозимдурки, биз бирлан пойтахтга борсангиз.

Фақир дедимки: Подшоҳи олам соҳиб ихтиёрдурлар. Ва яна дедик: На учун илгари бормадинг? Ман айттим: Вақтики Муҳаммадалихон қайди бандида эрдим, аҳд қилиб эрдимки, агар ушбу ҳибсдин саломат чиқсам, то Байтуллоҳға бормай, ўзга ерларни орзусин қилмоғаймен. Бинобаран, бир жойни ихтиёр қилмайдурмен. Ва яна айдик: Сизларни қибла йўллариинг зиёда машаққат ва пур офатдур. Ва ман дедимки: бу аҳдимда андоғ устувордурманки, агар ҳар бир сочим бир ништари обдор бўлса, бу йўлдин юз ўгирмасмен.

Подшоҳ бу сўзни эшитиб, марҳамат айлаб дедик: Ихтиёр ўзингдадур. Аммо ёнар вақтингда олдимға боргайсан. Санга тўла марҳамат қулғумдур. Фақир хўб, деб қабул айладим. Бир носдон била ўз қўлидоғи нигини олмас қўзлуғини инъом айлаб, бир хат бердик, тамоми Ўрусия мамоликида ҳар ерға Ҳакимхон борса эъзоз айлаб муҳтарам тутқайлар. Тарих минг икки юз қирқ эрдик фақирға рухсат берди. Эртаси ўзи Фетербурх жонибиға мурожаат айлади.

БУ МАҚОЛА ФАҚИРНИ АШТАРХОН ВИЛОЯТИГА БОРҒОНИ

Неча кундин сўнгра ул вилоятдин чиқиб, озими вилояти Аштархон бўлдим. Тайи масофат айлаб, Жиқ деган вилоятга етиб, кўрдим: бағоят катта вилоят эркан ва обод, бир-икки кун анда туриб, йўл ранжидин чиқдим. Эrsa роҳи мўтаориф била Аштархонга қирқ кунда борур экан. Фақир ани қўйиб, ўзга йўл бирлан мақсадга озим бўлдим. Ва бу байтга амал қилмадимки; қитъа:

Роҳ агар ҳамвор бошад шиква аз дури макун⁷.

Уч кундин сўнгра бир регистониға етдикки, ҳавоси дўзах азобидин нишон берур. Фазоси аломати фазои жаҳаннамдур. Дам-бадам муҳолиф шамоллар димоғимга етиб, бошим косахонасини куйдирар эрди. Ва дарахлари афъи йилондек ва гиёҳлари аждаҳо захри била олуда. Бу биёбони офатангез ваҳмидин минг маротаба [ҳаётдан] қўл юдум ва жонимдин умид уздим. Қазога тан бериб, чор-ночор йўлга тушуб борур эрдик. Отларимиз йул юрардин қолди. Улимни ўзимизга жазм айладик.

Ун кундин сўнгра йироқдин бир хиргоҳ намудор бўлди. Шоду хуррам, шитоб била мутаважжиҳи хиргоҳ бўлдик. Яқин бориб кўрдук. Бир пирамарди солхўрда ва қадди камон янглиғ ҳам бўлғон, асо қўлида, хиргоҳ соясида мураббаъ ўлтурибдур. Аробадин тушуб салом бердук. Ул пир мени икки хизматкорим била бу қолда кўруб ҳайратга қолиб, хордуқ сўраб, бизни аҳволимизга вуқуф топиб йиғлади ва дедики: Иқбол сизларга ёр-ёвар бўлуб, бу биёбони хунхордин саломат чиқибдурсизлар, деб, меҳмондорлиқимизга қиём айлади. Икки кун анда туриб, учинчи куни ул бобога қараб илтижо тариқи била дедимки: Э, пири равшани замир, нима бўлурки, бу саргашталар хизри роҳи бўлса! Бу дашти хунхорда ҳодий бўлуб, ободонлиққа еткурсанг ва бу йўлдин адошқонларни хижил ва маҳрум қайтармасанг. Ул пир жавобимга дедики: Э, ўғлум, қарилиқ самумий ва заъфий мулки баданимга муставли бўлубдур. Бемадади асо ўрнимдин туралмайдурмен. Қўлимдин нима келур. Фақир яна илтижо қила бошладим. Оқибат илтимосимни қабул этди ва беш тилла пул бердим, рози бўлуб, эртаси ул бобо роҳбарлиқи била йўлга кирдик. Уч кеча ва кун-

⁷ Йўл агар текис бўлса, унинг йироқлигидан шикоят қилмагин.

дуз йўл юруб юз минг меҳнат ва машаққат билла Эдил дарёсини қанориға етгукким, бениҳоят улуғ дарё экан. Ул пири роҳбар ул ердин ҳайрибод қилиб ёнди. Фақир икки хизматкорим бирла дарё лабида худованд таоллутфиға мунтазир бўлиб ўлтурдим.

Бир кеча ва кундуздин сўнгра дарё ичидан бир кема пайдо бўлдики, бодбонлар боғлабдур ва ул кемани кўруб бағоят хурсанд бўлдим. Яқинроқ етди, эрса биқалақзадаларни кўруб тахайюр бармоғин тишладилар. Ҳаммаси ўрус эрди. Ҳар чанд кема духулиға илтижо айладим, қабул этмади. Муқаррар қилдимки, агар бу кемадин қолғудек бўлсам бағайраз ўлим ўзга чора йўқдур. Уларға ҳар чанд илтижо ва тавалло айлардим қабул этмасларди. Кўрдим, иш қўлдин борди, ўрусча тил бирлан қичқириб дедимки, ораларингда хат ўқийдирғон одам борми? Жавоб бердиларким — бордур. Ман айтим: Бир даража хатимни кўрсангизлар, андин кейин ўзинглар билурсизлар ва агар ўқиб кўрмасанглар зарар қилғусидир. Соатдин сўнгра бир ўрус бир заврақчаға миниб олдимға келди, эрса подшоҳни хатини бердим. Хатни мутолаа айлаб, било тавққуф бир нечалари етиб келиб, узрлар айтиб, дафъатан отларимиз бирла кемага киргузуб, кеманинг бодбонларини қўйиб равон бўлдилар. Иттифоқо андоғ қаттиқ шамол бўлдики, Нуҳ алайҳиссаломнинг тўфонидин нишон берур эрди.

Қазоро ул замонда табъимға бир касале муставли бўлуб, андоғ шиддат келтируб эрдик, гоҳ баҳуш ва гоҳ беҳуш эрдим. Дарё суубати ва сафар қаттиғлиғи ул гоьятда эрдик, агар оёқ кўтарсам наҳанги бало комиға тушар эрдим. Ва дарёни ҳар мавжидин бало тўфони фаввора урар эрди. Уч кеча ва кундуздин сўнгра нажот соҳилиға етишдук. Дарён хунхордин чиқиб, шукурлар қилиб наззора айладимки, бир шаҳри азим, хўб ва обод, аммо ҳамаси қалмоқ эрди. Бир кун анда туруб, эртаси йўл азмини этдук. Суръат тамом билла йўл юруб, уч кеча-кундуздин сўнгра Аштархон вилоятиға доҳил бўлуб кўрдим: ажаб вилояти обод, иморатлар хўб ва олийбор эрдик, ўзга Ўрусия вилоятларида кўрмаб эрдим. Ва ул шаҳарда уч фирқа одамдин кўпрак мутаваттин эрди. Нўғой ва ўрус, армани, гуржи ва эроний ҳам кўп эрди. Ва аммо Мовароуннаҳр одамидан озроқ. Ва неча карвон саройи олий бордирки, ўзга вилоятларда йўқдур ва ҳар шаҳардин савдогар мавжуддир. Ва ҳар жинс ма-

тоъ мухайё. Меваларки, анда бордур, ўзга Урусия вилоятларида йўқдур. Бағоят ширин бўлур. Муддат 8 ой анда бистари маризда ётдим. Ул вақтда снѐдат паноҳ биродарим Мўминхон шайхулислом байтуллодин неча хорлиқ ва зорлиқ била ташриф кетурдилар. Неча кун анда туриб, ўз ватанларига ёндилар. Ва ул аснода Юсуф парвоначики, муҳаррики силсилаи бу амр бўлуб, фақирни жалой ватан бўлдирига сабаб ва боис бўлгондир. Юз минг хорлиқ билан келиб, дафъатан фақирни олдиға келиб оғози гиря ва узурхсхликлар килди. Ҳеч нима юзига демадим. Худованди таоло иродасидин билдим, мазкур парвоначи фақирдин ижозат олиб озими Байтуллох бўлди. Ва ул замонда бу фалаки ғаддор нопойдор гардишидин Черкас вилоятини хонзодаларидин шаҳзода Малик Қосим деган хўбсурат ва зебо манзар Урусия муҳорибасида қўлга тушуб эрди, Иттифоқо иккимиз орамизға робита пайдо бўлуб, ошнолиқ риштаси маҳкам бўлуб, бир соат жудолиқ имкони йўқ эрди. Бир куни фақир дедик: Э ёри жони, бир мушкилим бордур, баци қаттиқ, бир тадбири хотиримға етибдур. Ўз махласим учун хуб мааммул айланг. Ва ман дедим: На тариқа бўлса турубдурмен. Дедик: Бир ўзга одам суратида ва маннинг отимға ўрус маҳкамасидин бир хат олиб берсангиз. Шояд бу тадбир бирлан бу банди балодин халос бўлсам. Нажотимға боис ва ҳаётимға сабаб бўлгунгиздур. То тирикдурмен санинг ҳукмингдадурмен. Фақир тафаккур дарёсиға фарқ бўлуб дедимки: Ошнолиқ хусусида хўб эрмас, сўзини рад айласам, деб қабул этдим.

Фақир бетоблиқимдин билкулли махлас топиб эрдим. Ҳоким маҳкамасиға мутаважжих бўлдим. Азбаски ҳоким била ошно эрдим, фақирни кўруб, ўрнидин туруб ўз олдиға ўлтурғузди. Фақир сурати ҳодисаи дедимки, бир нафар хизматкорим иродаи Рум айлабдур, бемордур. Анга бир хат лозимдур ва биродарим шаҳзода Қосим шакли шамолийилини бир-бир тақрир этдим. Зероки, расмдур: ҳар кимни суратини хатға ёзмай хат бермайдур. Бинобаран, биродарим бу тадбирни андиша айлабдур. Дафъатан ҳоким хат буюриб, муҳр айлаб, қўлимға берди. Олиб қўшимға ёниб, хатни биродаримға бердим. Ва ул ёри жоним андоғ изҳори хурсандлик қилдики, тақрирға рост келмайдур.

Неча кундин сўнгра кетмоғи жазм бўлуб, бир кечаси олдимға келиб азиматин изҳор айлади. Бир-биримизни

бўйнимизни қўчоқлаб, йиғлашиб, юзу кўзимизни ўпишиб, юз минг ҳасрат-надомат бирла видоъ айлашдик. Фотиҳо олиб озими ватани маълум бўлди. Бир неча замондин сўнгра эшитдимки, ул биродари жоним ул маҳликадин қутулиб, сўхат ва саломат бориб, ўз вилоятларини олиб, салтанат саририға ўлтирубдур. Бу хабарни эшитиб, шукрлар айлаб, хурсандлиғдан тўнимға сўғмас эрдим ва ул ёри жонимдин пайдар-пай макотиблар келиб ўз вилоятиға таклифлар қилур эрди.

Ул вақтда қиш ҳавоси интиҳосиға етиб, ҳамал фасли бўлди. Тамоми ашжорлар ўзиға зеби зийнат бериб, дашти биёбон сабзау лозазор бўлди. Фақир мутаважжиҳи вилоятни Рум бўлдим. Манозил ва манохил тай айлаб ўн кундан сўнгра тангали Мозандаронға етдим. Кўрдим: ул жонибни йўли масдуд экан. Ночор ўзга йўл бирла юз минг машаққат била бир дарёға етиб кўрдимки, бағоят бузрук ва ул дарё Урусия ва Черкас орасиға ҳойил тушубдур. Урусия ичи лаб-лаби дарё била йўл юруб борур эрдим ва ҳар ерға борсам кафардин ўзга одам кўрунмас эрди. Улуғ ва катта шаҳарлардин ўтар эрдим. Иттифоқо гузорим дарё лабида Душенька деган фаранг шаҳриға тушти, ўрус тилида «душенька» — маъшуқа дегани бўлуб ва ул шаҳар бағоят обод, хўб ва зебо ва мавзун, тамоми иморатлари тошдин. Устодлар андоғ санъат бирла тошни бир-бириға васл берибдурки, кўрганни ақли лол бўлур, гўёки бир тошдин бино қилгондек. Бағоят шаффоф ва бир қалъаси бор эрдик, осмонға ҳамсарлиқ қилур эрди. Ва мардуми савдогарлари ҳам фаранги эрди. Ғоят хўблиқидин ул ерда сукунат айлабдурлар. Ҳаммом ва карвонсароларни зеби-зийнат бериб эрдиларки, ақл ани даркидин ожиз эрди. Сўзни зубдаси улдурки, карвонсароға нузул айлаб уч кун осойиш қилиб, тўртинчи кун тафарруж учун бозорға чиқдим. Раста ва бозорларни тамошо айлаб, иттифоқо гузорим подшоҳни маҳкамасиға тушуб, хотиримға еттиким, хатимға қўл қўйдирғаймен. Бу андиша бирлан девонхонаға кирдим. Кўрдимки: неча моҳпайкар жувонлар хат ва дафтар битиб ўлтирубдурлар. Аларни улуғи курси нуқраузра ўлтириб, кор фармолиқ қилур. Назари манга тушуб,, дедики: Қимдурсен ва на ердин бўлурсен? Жавобиға ҳеч нима демай, хатни қўлиға бердимки, мунга қўл қўйиб бергил. Чун назари хатға тушиб, ўрнидин сачраб туриб, камоли одоб била қўлимни ўпди ва узурлар айди

ва ўз ўрнига ўтқурди... Ва дедик: Сизни авсофи ҳамидангизни илгари эшитиб эрдик, билмас эрдимки, Румға қайси тараф била юрарсиз. Албатта, вазириҳокими, бу вилоятни кўргайсиз. Фақир дедимки: Манга бу навъ сўзларни дема, хатимға қўл қўйиб берғил. Ҳарчанд муболиға ва илтижолар қилди қабул этмадим. Лоилож хатимға қўл қўйиб бериб, маҳкаманин узатиб солди.

ВОҚЕАИ ФАҚИРНИ ФАРАНГИ ҚИЗ БОИСИДИН ВАЗИР БАНДИҒА ТУШГАНИ

Чун карвон сароға етдим, эрса орқамдин икки жувони моҳрўй етиб келиб, ғояти одоб бирла рост турди ва айдики: Сизни биродарингиз вазири чарлайди. Агар бормасангиз ўзи мунда келадур. Ани сўзидан андиша гирдобига тушуб, ночор — ноилож ул икки жувон рафоқати бирла аробаи нуқраға тушуб, вазири қасриға равона бўлдим.

Чун боргоҳиға яқин бордим, кўрдим: ажаб манзили, фарахфизо, икки жонибға саллотлар соф тортибдурлар. Тўпи аждаҳо пайкарларни дарвозани икки тарафиға терибдур ва бузрук уйлар ҳамма мунаққаш тиллакорий неча бандаргоҳдин ўтиб, вазири хос манзилиға етдим. Вазири фақирни келганимдин хабардор бўлуб, истиқболимға чиқди. Кўзум анга тушди. Билдимки, бу ўшал тўрт вазири биридурки, подшоҳ олдида кўруб эрдим бир-биримиз била сўзлашиб эрдик. Бу вилоятни ҳукуматиға маъмур эркан. Ғояти тавозеъ бирла кўлумдин тутуб, аҳвол сўраб, хурсандлиқ қилур эрди. Уйиға киргизди. Кўрдим: бағоят зебо ва мунаққаш ва ҳалли асил ва ложувард ишлатибдурларки, бийнандани ақли лол ва ҳайрон қолур. Унг тарафда йигирма канизи моҳрўй ғарқи тилла ва жавоҳир саф тортиб турибдур. Ва чап тарафда йигирма жувони сийлеттани зуҳражабин, тилла камарлик ва шамшири тилла ҳамойил, мунтазири хизмат турубдур. Ва уйни пешгоҳида бир қари хотин фохир либослар кийиб тилла курсида ўлтурибдур. Ва анинг олдида бир моҳрўй қиз юз минг зеби зийнат бирла ғарқи жавоҳир монанди офтоби дарахшон, зулфи мусалсали мушктар янглиғ ва икки абрўси икки соябон муанбардек ишва каманди била ошиқларни сайд қилур эрди. Ва риштаи тобдорий бирла хуршиди жаҳонтони хисори чархи ферузагун қайдиға киргизур эрди. Бовужуди қизлиги ул кофири бебокни кўзларини ҳаракатидин юз минг

дарёи макр фаввора урадур. Маккорлиқ ва кайёдлиғда устод, макру талбис мактабида иблисга макоид дарсини ўргатур эрди. Чун фақир вазир иттифоқи бирла қурсий зарринда ўлтуриб, ҳар жонибдин сўзлашур эрдуқ. Гоҳ-гоҳ кўз учи била маффий ул танноз жонибиға қарар эрдим ва ул ҳам юз минг устолик била муомила қилур эрди. Андоғ фаҳм этдимки, агар мунда турсам бу фарангизода мени расво қилур. Ва ул вазирни асли фаранг эркан. Камоли доно ва зийраклиғдин даражаи вазоратға етиб эркан. Қиссаи кўтоҳ, соатдин сўнгра вазирдин рухсат олиб эрдим, вазир айди: Ҳоло янги хабар етдики, султони Рум лашкариға балвои ом айлабтур. Маълум эрмаски, сабаб надур. Ҳоло ҳама йўллар масдуддур. Неча кун сабр айланг, йўллар очилсин, андин кейин борурсиз, деб дарҳол чиз-чорларимға одам буюрдикки, карвонсародин кетургайлар. Фақир ҳар чанд илтижо айладим, унамади. Ул пари чеҳра кулуб отасиға дер эрдикки: Аксар Ҳакимхондин сўзлар эдингизки, подшоҳ хизматида ани кўруб, мен ошно бўлубмен. Ҳолоки, ўз оёғи бирла мунда келибдур. Ўзга ерда турмоғи сизни улуғ лутфингиздин эрмас, деб вазирдин ул кофиркиш золим мани келуримға зиёдароқ муболага қилур эрди. Оқибат кўп можарадин сўнгра ўз ҳолимға қўймай, чиз-чорларимни икки хизматкорим бирла карвонсародин олдириб келиб, ўзини хос манзили ёнидин бир яхши уй тайин этди. Фақир чор-ночор неча кун анда туруб қолдим. Ҳар куни ул парирўй ва вазир бирла суҳбат тутар эрдуқ. Рамз, киноя ва ишорати кўз ва абру била сўзлар эрди. Фақир ҳаргиз ўзумға олмай, билмаслиққа олур эрдим. Бир кун вазирни уйиға тархи базм солиб эрдуқ ва ул пари пайкар ҳам ул уйда моҳпайкар канизлар била майноб ичар эрди. Ҳарчанд каминаға илтижо этти, қабул этмадим. Иттифоқо вазир бир иш учун ташқариға чиқди ва уй ағёрдин ҳолий бўлди. Фақир ҳам хоҳладимки, ташқари чиқсам. Ул пари чеҳра चुсти чолок ўрнидин туруб, қўлумдин тутуб дедикки: Токай, точанд ўзингни нодонлиққа солурсен? Иймо ва ишорат била бир иш жойға етмади, керакдурким, манинг ҳолимға боқсанг. Бу сўзни малика сариҳ қилди эрса барги дарахтдек тамом аъзоларимға ларза тушуб, илтижо бирла йиғлаб дедимки: Эҳўбларни сарвари, зинҳор мани бу ишга таклиф этма ва қонимға зомин бўлма! Агар бу можарони вазир эшитса, минг жонимдин бири қолмас. Ва дигар сани ўйингға

меҳмон бўлуб келибдурмен, сан паризоддин мундоғ ҳаракат номуносиб, хўб эрмас, Малика дедики: Бу савдони ҳаргиз бошдин чиқармайдурмен. Юз минг жон бўлса, бу йўлда барбод берадурмен. То муддао ҳосил бўлмай, манинг қўлимдин қутилноғинг маҳолдур, деб бу можора узасида кўзи қўлимдоғи нигини олмасга тушуб, дедики: Подшоҳ берган ангуштарин шулму? Ман айдим: Орий, шулдур. Дафъатан қўлимдин чиқариб, ўз қўлига солиб, ўзини узиги ким ёқутдин эрди ва мани узугимдин чандон беҳроқ, мани қўлимга солиб, қўлимни қўябериб ўз жойига ўлтурди.

Ул аснода вазир ҳам эшикдин кириб ўз жойига ўлтуруб ишратга машғул бўлди. Фақир мажлисдин мураххас бўлуб ўз қўшимга бордим ва тадбири коримга тушдим.

Ул вақтда биродарим шаҳзода Қосимдин пайдар-пай икки хат келиб эрди. Аз баски биз бирла анинг орасида бир дарё ҳойил эрди. Бир хизматкоримни баъзи тириклик асбоби била дарёдин ўтқариб, ул аморатпаноҳ хизматиға юбориб, ўзум ҳам тараддудга тушдум. Ул вақтда вазирни боргоҳида ул нодира мани била гуфтигў қилурди, вазирни канизларидин бири ул гуфтигўдин хабардор эркан, вазирга арз эттики, бу бандаға турфа вақеа ва ажаб ҳангома рў берибдурки, изҳориға журъат қила билмам. Вазир айди: Айғил, Каниз айди: Малика Ҳакимхон бирла таашшуқи пайдо қилибдур, хайфдурким хонадони ному-нангдин мундоғ гули шукуфа қилғай. Муддатил умр бу фазиҳат заҳми ҳеч марҳам била ислоҳ фазир бўлмайдур. Вазир бу сўзни эшитиб, ўтқа тушган қилдек тўлғонди. Ҳеч нима демай, хомуш ўлтурди. Бу можорани ул парипайкар англаб, тафаккур дарёсига гота уруб, ўтга тушган ёлдондек ҳажр ўтида қуяр эрди. Эртаси вазир олдиға видоё учун бориб, бир-биримизға сўзлашур эрдук. Аммо андоқ фаҳм айладимки, табъи фақирга мунҳарифдур. Бир соатдин сўнгра ул моҳрўнози таманно бирла товуси мастдек келиб курсиға ўлтурди. Аммо бағоят малул ва маҳзун эрди. Фақир вазир била видоёлашиб камол хурсандлиғ била қўшим сари мутаважжиҳ бўлдум. Вазир ёдоворлиғ учун бир тўп-пончаи фаранги ва тўрт шиша атри олий берди. Ўз манзилим карвонсароға бордим. Ва бир неча савдогарлар била иттифоқ эттукким, саҳар вақтида мутаважжиҳи қалъа бўлғаймиз. Фақир карвонсародин ўз манзилимга бориб ўз сариштамга машғул бўлдум.

Мундин гофилки, фалаки кажрафтор, ҳар лаҳза бир мансубаи алоҳида барпо қилурки, инсон хобу хаёлда ҳам кўрмайдур. Хулласи калом улки, шул кеча бағоят хурсандлиғ била ўлтирар эрдук, ярим кеча эрдикки, уйқу ғалаба қилди. Аввал лашкарики, бу фалакзада бошига уйрулди, ғафлат лашкари эди. Ул аснода одам шафраси қулоғимға етиб, андин кейин эшикни урди. Хизматкорлар кимдур, деб овоз берди. Дедикки, ошно, вазир бир хат бериб юборибдур, Ҳакимхон қўллариға берурман. Фақир дедимки, тонг ёриғондин сўнг келурсиз. Зиёда муболига айлади ва илтижолар қилди. Ноилож ул хизматкори соддалавҳ ул маккора сўзига амал айлаб, дарвозани очибдур.

Кўрдим: ул раъно юз минг зеби зийнат била икки канизи моҳруй, бирини қўлида шамъи кофурий ва яна бирини қўлида бир шиша майи ноб бағоят таъжил била ўзини ичкариға олиб, эшикни маҳкам қилди. Фақир бу ҳолни мушоҳида айлаб, ширин жондин умид уздим. Ул раъно андоғ гирифтори нафси амвора эрдикки кўзларидин шаҳват фаввора урар эрди. Даъфатап қўлини бўйнимға солиб дедикки: энди фириб жойи йўқдур. Ва ман айдим: Э барно, ман бир марди ғариб хону мондин оворадурман. Бу тариқа сўзларни манга демагил. Ҳар чанд дедим, таъсир қилмай, кўпроқ муболига қилур эрди. Фақир ҳайрон ва мутахаййир эрдим. Сўзни мужмали улдурки, ул вақтда канизлар ул раъно можарасини вазирға айтиб эрдилар, қабул этгани йўқ эди. Хотунлар бу асрорни вазирға еткимок учун мутараддид эрдилар. Вақтики, ул раъно манинг масканимға юзланди, канизлар воқиф бўлуб, вазирға изҳор этдилар. Алқисса, вақтики ул офати замона бир-икки пиёла бодани нўш айлади, ўзини ҳусни жамолиға мағрур бўлуб, ғояти мастлигдин бемаҳоба дедикки: Э қаландарбаччаи, воло мартаба, агарчи беадаблиқдур, инсоф риштасини қўлдин бермай, беҳушомад ростлиғ юзидин жавоб бергилки, азал наққоши ҳеч нақши манинг пайкаримдек корхонаи тақвинда қалами тақдир била ижод сафҳасиға нақш этибдурму? Било таваққуф жавоб бердимки: Э, барно, сан ўзингни ҳусн ва латофатда ўзга дилбаролардин мумтоз билурсан ва олам хўблари ва раъноларидин беназир гумон эдарсен ва билмайдурсенки, худованди таолони корхонаси бир вужуд била мунҳасир эрмасдур. Ва бу

фалаки муқарнас остинда чандон гулзорлар бордур, ҳар қайсиси бир рангда очилғондур ва бир-биридин ранги, бўйи беҳроқдур. Агар сенга ўхшаш нозанин аларни олдида турсанг, маҳви тамошаси бўлурсен. Ва сени рангу бўйингда ҳеч қадри қолмайдур. Ва ул парангизода бу сўзни мандин эшитиб, арақи рашки ҳаракатга келиб, камоли ҳижолатдин тафаккур ва тахайюр дарёси-га ғўта уруб, такаллумга мажоли қолмади.

Бу аснода эрдик, дарвозани шиддати тамом била қоқди. Билдимки, балои ногаҳон юзланди. Ночор дарвозани очдим. Кўрдимки, вазирдур. Қўлида шамшири бараҳна, тўрт нафар маҳрами билан ғазаболуд уйга кириб кўрдик, канизлар сўзи рост воқендур. Хоҳладик, қизини пора-пора қилгай. Ул барнои соҳира дедик: Эй соҳиби давлат, қўл сақла, беҳуда жаҳл била қоним тўкма. Андаки арзимни эшит. Вазир бу сўзни ул маккордин эшитгач ўзини тўхтатди. Қиз айди: Ман эшитдимки, жаноблари бовужуд Ҳакимхон била видоълашубдурлар. Ҳакимхоннинг манзилига ташриф буюрибдурлар. Кўрдимки, мунда сиз йўқдурсиз. Хоҳладимки, қасримга ёнгаймен. Ҳакимхон ўрнида туруб, белимдан қучиб, оғушига тортиб, хоҳлар эрдик, гулистонимдин гул тергай. Жаноблари сар вақтимга етдингиз. Бу сўзни вазир қизидин истимоъ айлади, эрса ғазаб олуд манга қараб дедик: Худодин кўрқмай, меҳмоним бўлуб туруб, бу хиёнатни манинг хонадонимга қилдинг, нечукдурки қонинг тўксам. Фақир бу сўзни ул соҳирдин эшитиб, тахайюр бармоғин тишлаб, ҳайрат дарёсига ғўта урдим. Вазирга қараб дедимки: Ҳар ким кишини манзилига бетакаллуф ўзи келган бўлса, гуноҳ андадур. Ул вазири аблаҳ дедик: Подшоҳга хат ёзарман, ҳар нимаки подшоҳ буюрса амал қилғумдур, деб. Икки маҳрамига дедик, бу кўрнамакни бандихонага олиб боринглар. Ва ман форси тили бирла хизматкоримга дедимки, карвонсарода фалон ҳужрада турғил. Пардаи ғайбдин на зуҳурга келур. Ва ул бечора билмас эдик, ман нима бўлдим ва на ерға олиб борурлар.

Алқисса, ул икки маҳрам била қоронғу кечада неча хорлиқ ва зорлиқ била шаҳардин чиқиб бандихонага етиб, неча дарбанддин ўтиб бир манзилга бордимки, мужаррати мушоҳидасидан одамни заҳраси чок бўлур эрди. Тамоми деворлари темирдин, бағоят торик, ушоқ тошдин ўзга нима йўқ эрди. Ул маҳрамлар дев сийрат

посбонларга топшириб, эшикига қуфл уруб, қўрғошин қўйиб, дедики: Ҳеч ким бу одамга сўзлашмасун, деб. Ўзлари шаҳарга ёндилар. Иттифоқо ул маҳалда Ўрусиянинг улуғ байрами эрди. Уч кеча ва кундуз анда турдум. Аҳволимни ўзум билур эрдим. Иттифоқо ҳар куни бир одам панжарадин бир қора нон, бир коса буғдой оши бериб, ёнар эрди. Аммо сўзламас эрди ва ман ани кўрмас эрдим. Аммо ул вақтда ёнимда эллик тиллойи қизил бор эрди. Аввалги куни бир тиллани косасига солиб узатдим, иккинчи куни уч тилла, тўртинчи куни тўрт тиллани косасига солиб узатдим.

Билохир ул мурувватпеша келиб, оҳиста ўрус тили била дедики: Нечук одамдурсиз ва бу балога нечук гирифтор бўлдингиз? Дедимки: Эй ёри жоним, на сўрарсанки, мардидурман овора ва сарсон. Манинг ҳаққимга раҳм эт. Ул айдики: Ман одамидурмен бағоят нотавон, бандилар хизматига маъмур ва бу манзилики сиз кирибдурсиз умид махлас йўқдур. Уч кундурки, сизнинг эҳсонингиздин баҳрамандурмен, агар манга муносиб хизмат бўлса, буюринг. Қўлимдин келса дариг тутмайдурмен. Ман айдим: Бир хат берурмен, таъйин қилгон одамимга топширғил. Дедики: Миннат жонимга қўярмен. Қалам қоғаз талаб қилдим. Дедики: Бу иш қўлимдин келмайдур. Агар хат бўлса, олиб борурмен, деб ёнди. Ва ман дарёи андишага ғўта уруб, хотиримга етдики, андаки қоғозга тилла ўраб эрдим. Бағоят фарсуда эрди, ани олдим. Фаранги чопқу била тирноғимни чоқ айлаб, қон чиқариб, ул чопқу учи бирла ўз қонимдин неча сатр машаққат била биродарим шаҳзода Қосимга ёздим. Ўрусия байрамини яқин эрканин ҳам ишорат айладимки, ўн кунда бир кечау кундуз манзил холидур. Ва бир шўққа хизматкоримга ёзиб, бу байтни дарж айладим.

Онки ҳаргиз нашнаванд, гўши ту фарёди ман аст,

Вонки ҳаргиз нагзарад бар хотират, ёди ман аст.

Чи нависам ғами ҳижрони ту, э жони жаҳон,

Ки фироқат бокамоласту ғамам бепоён.

Чу кунам қиссаи пурғуссаи айёми фироқ,

Чун насози, санамо, хаста диламро дармон.

Начунин рафт миёни ману ту аҳду вафо,

Начунин буд маро ба ту, нигоро, паймон⁸.

⁸ Мазмуни: Менинг фарёдим сенинг қулоғингга ҳаргиз етмайди, Мени эслаш сенинг хотирингга ҳеч келмайди.

Эртаси эрдикки, ул ўрус батаомили ҳар рўза келди, фақир беш тилла билан хатни косасиға солиб узатдим. Дедимки, карвонсароға борғил, фалон ҳужрада бу сурағлиғ одам бордур. Ани қўлиға бериб ёнғил.

Ул бечора юз минг бийим, харос била косау хатни олиб чиқиб кетди. Эртаси келиб айдики, хатни саломат еткурдим, бағоят хурсанд бўлдики, ул одам ҳам манга беш тилла берди. Ва шунча дедикки, бориб айтғил ман муддао учун бордим. Ва бу фақир маҳбуси зиндони ба-ло, худованди таоло лутфидин умид тутиб, мунтазири байрами Ўрусия эрдим.

Алқисса, ул хизматкори вафодоримға еткан баробари, Черкас йўлини тутиб, дарёдин ўтиб, камоли таъжил бирла бир кечау кундузда биродарим шаҳзода Малик Қосим хизматиға етиб, хатни тонширибдур.

Биродаримни кўзи хатга тушган баробарин зор-зор йиғлаб, дафъатан атрофи жавонибга одам буюриб, бир кунда йигирма муборизи кийнахоҳни жамъ айлаб, кўп нимарсалар бериб, ваъдалар айлаб, манинг махласим учун ижозат берди. Уз муборизлар биродарим шаҳзода Қосим хизматидин мураххас бўлуб, суръати тамом бирла дарё лабиға келиб, икки кемани анда тайёрлаб, учинчи кунни нисби шабда муборизлар монанд барқи боддек дарёдин ўтиб, кемаларни ул ерда қўйиб, шамширларини чап-рост беллариға боғлаб, қўлларини жалодат енгидин чиқариб, мисли лочини тезпар мутаважжиҳи маҳбусхона бўлдилар. Тўрт нафар ба тариқаи қоровул бандихона эшигида турар эрди. Дами тиғидин ўткариб, калидларни олиб, бандихона эшикларини очиб, фақир турадурғон ерға келдилар. Ман ул аснода юз минг ғаму ғуссада мағмум ўлтурар эрдим. Баногоҳ машъални ёруғлиқи ул хонаи зулматни кундуздек равшан айлади, Черкас тили била ва овози баланд бир нима дер эрдилар. Мафҳум бўлмас эди. Хўб мулоҳаза қилдимки, мани отимни тутарлар. Било таваққуф жавоб бердим. Алар жавоб бердиларки, ман ул ердадурман ва ул уйни эшикини машақ-

Сенинг айрилиғингдан нималарни ҳам ёзаман, эй дўстим,
Фироқинг ортиб бормоқда, менинг ғамим эса бепоён.
Агар сен менинг хаста кўнглимга дармон қилмасанг,
Айрилиқ кунларидаги ғаму ғуссанинг қиссасини ёзишдан нима
фойда бор,

Сен билан менинг ўртамиздаги аҳду вафо бундай эмас эди,
Эй муниси ғам менинг ҳам сенга аҳдим бундай эмас эди,

қат бирла ушатиб, ичкариға кириб, қўлимни ўпиб, бир нималар дер эрдилар. Фақир аларни сўзларини ҳаргиз фаҳм этмас эдим. Билохир ул ифритхонадин махлас топиб, ташқариға чиқдим ва ул бандихона ичра яқин уч юз одам бор эрди. Ҳамасни озод айлаб юборди. Ва алар ҳар қайсилари ҳар тарафға қочдилар. Ул аснода шаҳар қоровуллари ва одамлари хабардор бўлуб, байрамларини бузуб, машъалларини кўтариб мутаважжиҳи бандихона бўлдилар. Кўрдиларки, аҳвол нимадур. Бу фақир ул муборизлар иттифоқи била батаъжили тамом ўзимизни кемаға олдук. Эrsa дарё қаноридоғи қоровуллар хабар топиб тийр боронга тутдилар.

Камина муборизлар билан дарёдин ўтиб, шукроналар айладим. Ва ул аснода дарё лабини андоқ чароғон айлаб эрдиларки ҳама кундуздек равшан бўлуб эрди. Билохир улар кўрдиким сайдлари домдин қочди. Юз минг андуҳ бирла шаҳарға ёнди. Фақир анда бир соат таваққуф айлаб нафасимни ростладим.

Баъдаҳу андин отланиб, оҳиста-оҳиста юруб уч кундин сўнгра биродарим шаҳзода Малик Қосим қасриға ёвуқ еттим. Эrsa биродари жоним эшитган баробари истиқболимға чиқиб, йироқдин кўргач йиғлашиб, бир-биримизни қучоқлаб кўришдик ва икки соатғача бир-биримиз била сўзлашмоқ мажולי йўқ эди. Баъдазон сўзлаша-сўзлаша биродарим нишингоҳиға етиб, нузул айлаб, неча кун анда туруб йўл ранжидин чиқдим. Ва ул дўсти мушфиқ менинг борамда кўп шафқатлар кўргизиб, бир канизи марғуба ва бир ғулом ва уч асби бод паймо инъом айлади.

Бир ойдин сўнгра ижозат олиб ўшал хизматкорларим била Ханифа деган қалъа сари юруб бир неча кундин сўнгра ул шаҳарға доҳил бўлуб, кўрдим, ажойиб шаҳр, Шўр дарёси канорида, турклар ани Қораденгиз дерлар.

Бағоят савдохона, ҳар мулкдин тужжорлар кўп келур эркан. Неча кундин сўнгра ул вилоятни ҳокими Абдулла подшоҳ фақирни аҳволин эшитиб таклиф айлади. Бағоят эҳтиромим тутти ва ул вақтда Синоб вилоятининг ҳокими Ҳожи Ҳасан подшоҳки, икки йўл амири ҳож бўлуб эрди, ташриф буюрди ва ул ҳам фақирни олдиға чорлади. Бордим ва кўрдим. Хайман олийда ўлтурибдур ва ду жониба маҳрамлар саф тортибдурлар ва ул зиёда қори эрди. Йироқдин фақирға кўзи тушуб, ўрниндин туруб, қўлимдин тутиб ўз олдиға ўтқуруб, шафқа-

ти падарона қилди, кўп ихтилот айладим. Фақир андин хат талаб айладимки, Истамбулға борсам. Дедик: Афандим, ҳоло аҳволи вилояти Истамбул бағоят музаб-забдур ҳеч кема келмайдур. Магар Синоб жонибидин зероки Султон Маҳмуд афандим, яъни султони Рум жамоаи янги черик ва лашкарбошилариға қаҳр айлаб, бир кунда етмиш минг одам мақтул ўлубдур. Ҳоло Румға бормоқ хўб эрмасдур, неча кун сабр айланг, яқинда йўллар очилур. Андин кейин борсангиз хўбдур. Камина кўнглиға ватан иштиёқи галаба айлаб эрди. Истамбул сайри учун Синоб йўлиға нишона хат олиб, Муҳаммад Ҳасан подшоҳ била видоълашиб эрдим. Филҳол ул аморатпаноҳ кемачилар сардорини чарлаб, фақирни анга сипориш айлаб, рухсат берди.

БУ МАҚОЛА ФАҚИРНИ ДАРҒИ ШҶРҒА ИРОДА ҚИЛҒОНИ

Бир кундин сўнгра кемаи бузрукки, ани Ғуроб дерлар, анга тушуб кўрдум, ажойиб кемаи бузрук. Ҳн икки адад тўп ичида эрди ва минг одам анинг ичида ҳозир ва уч ошъеналик. Эртаси бодбонларни анга таъбия айлаб, лоҳавл, деб мутававжжиҳи дарғи Шўр бўлдимки, ул дарғи эрди, на таги бору на поёни. Айтибдурларки, Рум султонларининг бири дарғининг қаърини билурға фармон айладики, таноб этсунлар. Чун таноб солиб, лангарни қўюб юбордилар. Минг беш юз газ таноб эрди, ерга етмади.

Алқисса, бир кеча ва кундуздин сўнгра сув била осмондин ўзга нимарса назарға кирмас эрди. Офтоб сувдин чиқиб яна сувға ботарди. Кеча ва кундуз бу тариқа эрди. Кема андоғ тез эрдик, бир тошни камоли қувватибозу бирла отқудек бўлса, яна кишти ўртасиға тушар эрди. Бир кун кемачилар хурсандлиғлар айлаб, севинчи гўён ҳар кимдин бир нима олурлар эди, фақир сўрдим: На воқсадур? Дедиларки: Қуруғлуққа яқин етдук. Фақир ҳар чанд мулоҳаза айлаб, сув била осмондин ўзга нимарсани кўрмадим. Охир бир маллоҳдин сўрдимки, қуруқлиққа яқинлиғини далили нимадур. Маллоҳ айди: Кўринг. Кўрдимки, икки ўрдак фалакда учиб юрийдур. Дедик: Қуруқлиқни аломати ушбудур. Хотиримда айдим, мошо оллоҳ!

Андин кейин уч кеча ва кундуз кема сураб эрдуқ, тўртинчи кун яна маллоҳлар севинчи талаб қилдилар. Фа-

қир дурбин била хўб мулоҳазā қилдим. Олма масаллик бир нима назарға маълум бўладур. Дедиларки: Ушал тоғдур. Хотиримға келдики, агар тоғ бўлса ўн кеча ва кундузда етурмуз. Ул қора нимарса тобора улугроқ бўлуб икки соатда тоғ экани равшан бўлди. Ва бир дам ўтмай шаҳарни дарахтлари кўринди. Фаҳм эттукким, кема қанча сариуссайир эркан. Чун дарё соҳилиға етдук, заврақчалар билан кемадин шаҳарға чиқдуқки, ажаб шаҳар ораста ва обод, бағоят хўб ва зебо ва ҳар начук мевалардин анда мавжуд. Ва ҳар манзилда фаввсралар олий жорий ва ул шаҳар қанорида бир тоғ бор эрдик, бениҳоят баланд ва анда мазори бордурки, Ҳазрати Имом дерлар. Бағоят босафо. Бир жониби дарёи Шўр ва бир жониби шаҳардур. Андоғ мавзуъ фараҳ физо рубъи маскунда йўқ бўлғай. Ва бу вилоят Синоб муқаддимаи Анадўла (Анатўли) мамоликидур. Ва ул вақт фақир қаттиқ бетоб эрдим. Ун кун анда турдим. Андин сўнгра икки хачирибод рафторни кира қилиб, мутаважжиҳи мамолики Шоми шариф бўлдим.

Баъдаз тайи манозил жамоаи шайтонпарастға етдим, Ва алар шайтонни Малакиттовус дерлар, эди. Ул бадбахтлар орасинда тупурмак расм эмас эрди. Ҳар ким саҳван тупурса, ўлдурурлар эрди. Ўзлари тупрукни рўй-молға олурларди.

Алқисса ул жоҳиллардин бир тариқа бирла махлас топиб, Гурдия деган жамоа ичра бордик. Анда уч ерда ўғриларға дучор бўлуб, машаққатлар била алардин халос бўлдим. Агар ҳаммасини баён этсам, сўз узалур. Мустамиъларға сабаби малол бўлур. Ул жумладин бири улдурки, Марасмон деган вилоятиға доҳил бўлдикки, ул вақтда йўллар масдуд эрди. Ҳеч бир одам Адан шаҳриға бормас эрди. Зероки қароқчилар неча маротаба йўлларни ўраб, савдогарларни ўлдуриб молларини олиб эрдилар. Бинобарон, бизлар ўн қаландар ҳарчи бод-обод деб ул вилоятда турар эрдук. Қазоро хабар еттиким, султони Рум Хуршид подшоҳ деган надимларини Адан вилоятиға ҳоким айлаб юборибдурлар. Бу мужда тамоми вилоятға шуҳрат бўлуб, сағиру кабир хурсандлиғ қилурлар.

Ул аснода тўрт юз армани хотинки, ҳар бири ҳусн бобида беназир эрди ва жамоаи Гуржи ким зеболикда шуҳраи офоқдур. Ул вилоятда жамъ бўлуб савмаалари зиёрати қасди учун борур эрдилар. Аларни орасида ўн

нафар марддин ўзга эркак йўқ эрди. Ўзга куни бизлар ўн қаландар йўлга тушуб борур эрдук, яқин икки фарсаҳ йўл юруб, алар бир жўйбор канориға тушуб, қаҳва ичурға машғул бўлдилар.

Бизлар ўн қаландар ва бир неча моҳпайкарлар йўлга кириб, ул паричеҳралар била сўзлашиб борур эрдук. Тахминан бир тош юргандин кейин кўрдукким, қирқ нафар ўғри ҳаммаси мукамал зоҳир бўлди. Муни кўриб ҳама жонимиздин умид узиб эрдук. Аммо ул ер Кўҳистон эрдик, юқоридин дарё лабиға тушар эрди. Дарё лабиға масофати уч қадам. Ул ердин ўткандин сўнгра бир тор йўлдин тоғ узасиға чиқар эрдук. Агар бир милтиқ бўлса, юз минг одамни тўхтатур эрди. Қароқчилар ул ерда камин айлаб эрдилар. Ва бизлар андишада эрдукки, бу балойи ногаҳондин халосдиг имкони йўқдур. Ул вақтда ўғрилардин бири яқин келиб сўрдиларки, сизлар на одамдурсизлар ва на ердин келурсиз? Орқонгизлардоғи чанг ва ғубор нимадур? Рафиқлар хоҳладиларки, мувофиқи воқеъ жавоб бергайлар. Фақир дафъатан ёлғон маслаҳатомиз «рости фитна ангиздин беҳроқдур» деб жавоб бердимки, бизлар Хуршид подшоҳнинг фаррошларидин бўлурмиз: Азбаройи йўлларни кўрмоқ учун бизлар илгарироқ юрдик. Ва ул ғуборик, кўрарсен, Адан подшоҳидур. Румдин тажаммули тамом била келур. Ҳамин замон етар. Бу сўзни эшитган баробари қоча бошладилар. Билмадиларки, ул чанги ғубор суми саманди армани ва гуржи хотинлардур. Алқисса, суръати тамом бирла ул ердин ўтиб, ўзимизни тоққа олдук. Ва ул қаттиғ балодин муфт ройигон халос бўлдук. Шукурлар айлаб, хурсандлиғ бирла йўл юрар эрдук. Баъдаз тайи мароҳил манзилга етиб осойиш топдук. Сўзни зубдаси улдулки, ул саёҳатда назарим бир жонибға тушдики, ани Тупроқ қалъа дерлар эрди. Илгари замонда Амир Темур кўрагон Боязид Элдурумки, султони Румдур, муҳориба қилғон эркан, ҳоло дар ниҳояти харобадур. Бир кун анда турдук. Эртаси Қайсария вилоятиға дохил бўлдук. Бағоят улуғ ва обод эркан. Андин юриб, тўхтамай катта шаҳарлардин ўтар эрдук. Неча кундин сўнгра Лотакя деган шаҳарға етдук. Бағоят обод, вусъатлик. Андин иродаи Дамашқ айлаб, бир даҳиға етдимки, ани Қадифа дер эрдилар. Ул ерда Юсуф парвоначи мазкур неча минг хорлиқ била оламни видоъ айлаб эркан. Қазо фурсат бермабдулки, Шоми жаннат нишонға дохил бўл-

гай. Билохир андин юруб, Шом мамоликига дохил бўл-
дум.

Чун ул шаҳри жаннат оинга дохил бўлуб, ниҳоят хўблиқдин мутаҳаййир бўлдум ва ақлим озди ба тариқайки, таърифдин мустағнийдур. Эмди Шомнинг шарофига ўзга назар ҳожат эмасдур. Ул вақтда Халаф шаҳридин Моҳир афанди деган турк баччага рафиқ бўлдум. Билхир муддати ўн беш кундин сўнгра ул йигит рафоқати била одими жониби Миср бўлиб, бир маҳофани олийни кира қилиб, мутаважжиҳи мақсад бўлдук. Бир неча кундин сўнгра мавзуи мисри Яъқубга етдик. Ул мавзудир бағоят хўб, аммо анда одам йўқдур. Ва бир улуг наҳр тоғ орасидин келадур. Табрия (Татария) дарёсига қуяр, чунончи соҳиби китоби «Ажойибул маҳлуқот» ва «Сайрул билот» айтубдурки, дунё таажжуботидин бири улдурки, шул наҳрни ярми Шом равияси совуқ ва ярми жониби Миср равияси исикдур. Хўб мулоҳаза айладимки, соҳиби китоб рост ва ҳақ айтибдур. Эрта кун андин юруб шаҳри Канъон била Табрия орасига нузул айладук. Канъон холо харобдур ва Табария ободдур. Ва ул ерда етти булоқ бордур. Рум истилоҳида «Чашмаи қудрат» дерлар. Иссиғлиқдин ҳама вақт қўл қуяр. Ва яна бир қўл бордурки, зиёда вусъатлик, гидрогирди тахминан ўн икки фарсаҳдур. Атрофи ҳама боғдур ва суйи бағоят латиф ва ул наҳри бузрук замони ҳазрати одамдин бери ул кўлга қуядур ва тамоми ул тоғларнинг суйи унга қуядур. Лекин кўлдан ҳеч қайерга сув оқиб чиқмайди. Ундан кўчиб ул манзилдан кейин Ғарра деган вилоятга дохил бўлдук. Ажаб шаҳри эркан, бениҳоят обод. Ҳар жинс мевалардин мавжуд. Хусусан, анорки ўзга иқлимларда андоғ анор мавжуд бўлмайдур. Гуё анори Жалолобод ва Шаҳрисабз анга хўшачиндур. Бир қаро пулга беш анор берадур. Эртаси ул мавзуи хуррамдин кўчиб ўн кеча-кундуз йўл юруб шаҳри Шамойилга етдук. Хўрок важҳидин мардуми карвон зиёда батанг келиб эрдилар. Фақир рафиқи шафиқим яъни Моҳир афандини хизматкорларим била анда қўйиб, ўзим бир неча сийёҳи жаҳонгардлар иттифоқи била шаҳарга юз қўйдим. Тамошо учун Чаҳорсуға етиб кўрдум. Ҳайҳот, бағоят обод, дўконлари ораста, ҳар ерда араб парирўлари гуруҳ-гуруҳ ўлтуриб ишратга машғулдурлар. Фақир ҳайрон, нима ҳодиса эканини билмадим. Рафиқимдин сўрдим. Дедики, магар Мисрнинг ёмон хотинлари ҳақида

эшитмабдурсиз ва бу маҳвашлар аларландур. Бу сўзни рафиқимдин эшитгач, хомуш бўлдум. Ул аснода позанинлар орасидан бир маҳваш ўрнидин туруб эрдик, ҳаммалари турди ва икки канизи моҳрў икки ёнига кириб, зинадин тушиб, товуси мастдек растага қараб юзланди. Зар-зевар бирла ўзин ораста айлабдур. Ман гумон айладимки, бу вилоят бонуларидиндур. Чун бизларга яқин етти, эрса ғоят чолоклик била фоқирни қўлин маҳкам тутди. Камина ғоят ғазабдин хоҳладимки, ул бебокни кўтариб ерға урғайман. Ул рафиқи меҳрибоним дедики: Хомуш бўлинг, ўзингизни кулфатга қўйманг. Анинг овозин эшитиб, машаққат била ўзимни тўхтатдим. Ул раъно арабий тил била бир нима дер эрди. Мафҳум бўлмас эрди ва ул рафиқи меҳрибоним араб тилига бағоят моҳир эрди. Манга дедики: Бу жамоаи аёллар ҳар ойда хазинага пул берурлар. Ҳоло Миср, Қоҳира орасида уларнинг ўн икки минг дафтари бордур. Булардин зўрроқ одам йўқдур. Сизни ишитилум қилғонингиз кор келмайдур. Тадбир била мунинг қўлидин чиқмасоқ, бу раънодин қутулмоқ маҳолдур. Ва ҳоло сизни маҳкам тутубдур, уйига таклиф айлайдур. Ва ман рафиқимдин бу сўзни эшитиб, дарёи тахайюрға ғўта уруб, рафиқимга тавалло айладимки, ўзинг бир навъи қилиб бу гирдоби балодин чиқарғил. Ул аснода қариб уч хотин мани бошимга ҳужум айлаб эрди. Ул биродари меҳрибоним араб тили бирла кўп сўзлар ул парипайкарға айтур эрди. Ул таннози бебок фақирға қараб бир нима дер эрди ва ман билмас эдимки, нима дейдур. Рафиқим таълими била хўб дер эрдим. Соатдин сўнгра қўлимни қўйди. Эрса шукрлар айлаб, суръати тамом била карвонсароға борур эрдук. Йўлда ул биродари ба жон баробаримдин сўрдимки, нима тадбир била бу гирдоби маъсиятидин кутқординг. Айдики, ул раъноға дедимки, бу йигит мани маҳз санинг била сўзлашурға олиб келиб эди. Ақчаси фаромуш қолибдур...

Бу сўзни мандин эшитиб, сизни қўяберди, дегач, ул биродаримдин олам-олам хурсанд бўлуб дуолар қилдим.

Вақтики, манзилимизга етдук. Шул кеча ваҳмитарс била тонг оттурдук. Дафъатан кўчиб, икки манзил нарироқ Хонобод мавзуиким ҳоло Жиҳодия оти била мавсумдир, дохил бўлуб кўрдим. Ажаб шаҳри ораста, бағоят обод. Ондин Миср, Қоҳирағача масофати бир фарсахдур. Тамом саркарда ва аскарини Миср андадур. Ул вақтда эллик минг низом жадид ул манзил лашкаргоҳда

хозир бўлурлар. Ҳамаси қизил либос кийибдур. Вақтики таълим учун чиқар, йироқдин мардум назариға андо кўрунурки, олам ҳама лолазор бўлгондек. Олий қасрла бино айлабдур. Ул кеча анда туруб осийиш қилдук. Эр таси бодпо теваларға кира қилиб мутавважжиҳи мақсад бўлдук.

Чун Миср, Қоҳираға яқин етиб эрдук ҳамшаҳарлари миз фақирни эшитиб, истиқболимға чиқиб алар биле такяхонаға нузул айладук.

**БУ МАҚОЛА МИСР ВИЛОЯТИГА ДОХИЛ БУЛИБ, АНДИН
КЕМА БИЛА МАҚСАДГА ЮЗ ҚУЙГОНИ ВА УЛ АРОДА ВОКЕЪ
БЎЛГОН САРГУЗАШТЛАР БАЕНИ**

Чун ул такяи қаландархонаға нузул айладук, ниҳоят-сиз хўб ва дилкушо эрди. Чунончи фақир ул буқъан олийға рум тилида бир қитъа ёзибдурмен.

Қитъа:

Нақшбанди дарғаҳидур бул мақоми дилкушо,
Хоҳи қил ҳаққа ибодат, хоҳи қил кайфу сафо.
Нони қоқу хирқаи пашминая қойил эсанг,
Иста майдони муҳаббат, кел азизим, марҳабо.

Ул вақт эрдик, Кошиф афанди отлиғ бир одам бор эрди, Хўжанд вилоятидин. Ул Хўқандда турғонида ма-нинг жадди бузрукворим жаноб Ҳакимтўраға лофи хизматкорлиғ урар эрди, ул ҳам зиёрати Байтуллоға мушарраф бўлуб, боз гаштда гузори Мисрға тушуб сукунат ихтиёр айлаб, Муҳаммад Али подшоҳға аскар бўлуб, мурури айёмда аморат мартабасиға яқин етубдур. Фақирни келганим эшитиб, қадрдонлиғ юзидин сўраб келиб, тариқи қадрдонлиқни бояду шояд тақдимиға еткурди... Миср, Қоҳирани таърифи тавсифдин мустағний-дур.

Хулосаи калом улки, ул аснода Кошиф афанди отиға Муҳаммад Али подшоҳдин хат келдики, қаср Айнда Аҳмад афанди рафоқати била ул хизматға маъмур айладук. Ул биродар бу хизматға номзод бўлгондин сўнг бир-икки кундин кейин ба тариқаи сайр шаҳардин ташқари чиқиб, фотиҳахонлик учун ул ерға бордум. Биродарим Кошиф афанди истиқболимға чиқиб, эъзоз била ўз жойиға ўлтурғузди ва ул қасри эрдик, Мисрдин ярим фарсах ташқари Атиқ булоқ орасинда дарёи Ни-

лимуборак каноринда воқеъ бўлбдур. Бениҳоят ҳўб ва дилкушо беш юз хужра, ўн ошёнлик, ҳамма даричалари сийнаи фарангинин, ва ҳужралари вусъатлик, мунаққаш, зеби-зийнат берибдурлар. Ва ҳар хужра ичра ўн нафар жувони моҳпайкар мавжуд. Зероки, Муҳаммадали подшоҳни даъби ул эрдикӣ, ҳар йил атроф жавонибдин гуруҳ-гуруҳ гуломбаччаларни сотиб олиб, турк баччалар, моҳру араб баччаи сиёҳ чашмни ул дилраболарға қўшиб, ширу-шакар қилиб, ул қаср ичра қўйиб, ҳар кун икки навбат гуногун таомилазиз аларға муҳайё, ва аларни ҳамаи либослари гулнор мовутдин ва амалдорларға зардўзи либос берибдур. Агар ул гуломбаччалар кўзида айби бўлса, ўндин ёши кам ва йигирмадин юқори бўлса ул паризодхонаға йўл бермас эдилар. Ва анда ҳар умур [илм] дин муаллим ва котиб мавжуд. Зероки, бир тоифа арабий ўқурлар ва бир жамоа форси, ва бир жамоа турки, ва бир фавжи фаранги, ва бир жамъи котиб хушхатлар — насхтаълик ва бир тоифа хатти-сулс машқ этарлар эди. Ва бу илмларға моҳир бўлгондин сўнг имтиёз ва имтиҳон қилурлар. Ҳар қайси қобили тарбият бўлса ани жудо қилурлар. Ҳар ойда қанча бўлса Муҳаммадали подшоҳ хизматларига олиб борур. Мувофиқи истеъдоди илми бир хизматға маъмур қилур. Бир тоифа ёш ўғлонларни Ҳакимхонаға юборур то илми тибдин баҳра олғай ва бир жамоани Фарангистонға юборур, токи ғарб илмларини билиб келғай ва оники илмдин баҳра топмабдур то тарбият асар қилмабдур ани ҳам жудо қилиб жиҳодияға юборурлар, аскар бўлур. Ҳар ойни тамомида қоида шулдур. Хулосан қадом улки, паризодхонаи боғи эрам ўшал қасри Айнмур. Фақир бу ҳолни кўруб, мутаҳайюр эрдим. Хоҳладимки, анда сукунат ихтиёр айлагайман. Муҳаббати Байгулло кўнгулда бор эди. Қашон-қашон олиб борур эрди. «Риштаи бар гардан афгандан дўст, мебарад ҳар чоки хотир хоҳи ўст»⁹.

Алқисса ул паризодхонадин юз минг доғи ҳасрат билла мутаважжиҳи такяхона бўлдум ва бир неча кун ул вилоят сайриға машғул эрдим.

Иттифоқо биродарим Моҳир афанди вазоратпаноҳ Ҳайит афанди мулозиматини ихтиёр айлаб бу бобда

⁹ Мазмуни: Дўст гарданнимга дўстлик ипини солган, ҳар қаергаки хоҳласа олиб боради.

фақирдин маслаҳат сўрди. Фақир ҳам хўб дедим... Бир неча кундин сўнгра Миср, Қоҳирадин Мадинаи мунаввара азмиға ихром боғладим ва биёбони бопоёнға қадам қўйдим. Баъдаз тай манозил ва мароҳил шаҳри Жадди Муборак искилаларни улуғроқидур дохил бўлдук. Бағоят обод, аммо ширин сувдин маъзур эрди, ул шаҳарни одамлари шўр сувға одат қилибдурлар. Агар мавжуд бўлса ёмғур сувини Қоқдин келтирур эрди. Уч кундин сўнг дарё ичра борур эрдик, бир ерға етдук. Маллоҳлар дедиларки, Фиръавни беавнинг фарқ бўлган ери ушбурдир. Ҳар киштики бу манзилға етса албатта бир воқеа бўлур. Иттифоқо ул маҳалда андоғ қаттиқ ҳайбатли шамол турдики, пўртаналардин тоғ масалли сув пайдо бўлур эрди. Ҳама жонларидин умид уздиларки, наҳангларга тўъма бўлар эканмиз. Ул аснода иттифоқо бодбонни ёғочи синди. Қиштибонлар ҳар чанд лангар ташлар эрдилар фойда бермас эрди. Ўз йўлиға борур эрди. Андак юриб дарё канориға чиқдук ва ул ерда бешаи бор эрди бағоят маъмур. Кўҳи Турни охири ул ерға мунтаҳий бўлур эркан. Азбаски, бу беша ўртасида бир чашмаи бордур, бағоят иссиқдур. Ҳар ким ул чашмаға ғусул қилса бел оғриғини кўрмайдур, дебдурлар. Ва дарахти болисон бу бешадин ўзга ерларда мавжуд эмасдур. Кема аҳли муни кўриб, ҳама хурсандлиғ айлаб, кемадин чиқиб, беша сари мутававжжиҳ бўлдилар. Фақир ҳам аларни орқасидин борур эрдим. Ғоят кам тажрибалиғдин бешани ярмиға борғонда алардин адашдим. Зор-зор йиғлаб, якка ва танҳо ул беша орасинда борур эрдим. Андоғ беша эрдик, ҳайбатидин шерни захраси ёрилурур эрди. Кўп ўтмай, йўлим ул чашмадин чиқди. Рафиқларимни кўрдим, ғусл айлабдурлар. Фақирдин умидларини узиб эрканлар. Камина ҳам билотаваққуф ғусл қилдим.

Баъдазон иттифоқ бирла бешадин чиқиб кемаға тушиб мақсад сари юрдук. Кўп муаррихлар тарихларда айтибдурларки, Фиръавн дарёи Нилда фарқ бўлибдур.

Алқисса кемаға тушуб юрурур эрдук, бир ҳафтадин сўнгра Пойнуқ вилоятидин чиқиб уч кун анда туриб қолдук. Пашшалари беҳад кўп ва ширин сув ноёб эрди. Ва ул ерда бир тариқа балиқи реза бордурким, ани олиб эзсалар ва ани сувида бир нимарса маҳрум этса сиёҳдин беҳроқ бўлур. Фақир бир амри ажибни ўз кўзим билла мушоҳада айлабдурмен. «Соҳиби ажойибул маҳлуқот» ҳам ўз китобида зикр айлабдур. Уч кундин сўнгра

андин ҳам юруб дарёи саросар тўпонида юрар эрдук. Уч кунда Жаддаи Муборакдин чиқдук. Ул шаҳридулки бағоят маъмур. Ҳижоз вилоятларининг беҳроқи улдур ва Искилои муҳити Аъзамнинг улуғроқи улдур. Тамом бозургонлар анда жамъ бўлурлар. Ҳаво онанинг қабри ҳам ул ердадур. Бу шаҳар ҳам ширин сувдин маъзурдур. Андин бодпо теваларни кирага олиб камоли суръат била бир кеча-кундузда Маккан муаззамга дохил бўлдук.

**БУ МАҚОЛА УШБУ БЕСАРУ СОМОННИ БАЙТУЛЛОҒА
ЕТКАНИ ВА УЛ МАВЗУИ МУТАБАРРУКДИН ДАРЕ БИРЛАН
МАДИНАИ МУНАВВАРАҒА БОРҒОНИ**

Чун ҳарами муҳтарамга яқин бордим эрса бир араб-бачча олдимда хозир бўлди. Ани ўзимга (ҳамроҳ) қилиб ҳарамга дохил бўлдум. Кўзим Байтуллоға тушкан баробари беҳуш бўлиб йиқилдим ва бир соати нужумдин сўнгра ўзимга келиб, тавоф айлаб, замзам сувидин қонгинча ичдим. Андин Сафо ва Марваға бордим. Саъйи Милайин ва Аҳзарайин итмомидин сўнгра ихромдин чиқиб, Бобуссалом олдиндин бир уйни беш тиллоға кироя олиб сукунат айладим. Ҳар куни сарупо бараҳна Байтуллони зиёрат қилур эрдим...

Ул вақт минг икки юз қирқ икки¹⁰ эрди. Беш ойдин сўнгра мавсуми ҳаж бўлди... Тўртинчи куни андин Маккаи Мадинаға етиб қудуми муборакни тавоф айлаб ихромдин чиқдук.

Уч кундин сўнг боби алвидоъға бориб неча гиря ва зори била видоъ айлаб, Жаддаи муборакға бордук ва бир улуғ кемаға тушиб Шўр дарёсига мутававжжиҳ бўлдук. Беш кундин кейин Янбуғ вилоятидин чиқдук. Андин карвонга қўшилиб, бодпо теваларни кира қилиб, мутававжжиҳи Мадинаи мунаввара бўлдук. Ва ул биёбони бепоёнда йўл юрар эрдук, боли самум андоқ кўзғолдики, мусулмонлар тевадин учиб йиқилур эрдилар. Беш кунда офтоб чиқар маҳалда балдаи муборакға етдук.

¹⁰ Ҳижрий 1242 милодий 1826--27 йилларга тўғри келади.

**БУ МАҚОМДА ҲАЗРАТ РАСУЛНИ ОСТОНБУСЛИҚЛАРИҒА
МУШАРРАФ БҮЛҮБ, НИҲОЯТ БЕДАВЛАТЛИҒДИН УЛ
МАВЗУИ ШАРИФДИН ЕНИБ МИСР ВИЛОЯТИҒА ЮЗ
КЕЛТУРҒОНИМ**

Зиёратдин форуғ бўлуб, эртаси сарупо бараҳна чиқиб, Уҳуд тоғиға бориб... зиёрат айлаб, араб ўғриларидин юз минг ваҳм ва машаққат била Қиблатайнға бориб, андин шаҳарға кирдук... Мадинаи мунаввара тавсифлари ҳожат эрмас. Алқисса, ул биёбони бепоёнда йўл юрар эрдик, беш кундин кейин Пойнуқға етдук. Ул искилаи ифлосда тўрт кун иқомат айладук. Тўрт кун анда турғоним тўрт ойлиқ Муҳаммадалихон ҳибсидин қаттиқроқ эрди. Бир кемаи бузрукким, ани Такя дерлар, кемаларни улўғроқи улдур. Анга тушуб Шўр дарёсиға юзландук. Сайри дарё узоққа тортти. Йигирма беш кунга етиб, ширин сувни йўқлиғидин кема аҳли зиёда батанг эрдилар. Бадаражаики, бир коса ширин сув бир тиллаға ҳам мавжуд бўлмас эрди. Ҳар ким андин ичса муҳилдек амал қилур эрди. Ушбу машаққат бирла йўл юрар эрдук. Кечаларда бир кеча бағоят қоронғу, андоқ шамол бўлдики, Нух алайхиссалом тўфонларидин намуна эрди. Кемачилар донишмандлари шамол кирмайдурғон ҳужрага кириб хариталарини олдиға қўйиб қарар эрди. Ул тахтаи қоғазурки тамом денгизлар тасвири тортиғлиқ... Бу тариқаки, бу дарё орасинда неча жазиря ва неча тоғ бордурки кемаға зарар келур ва қибланомаи бузрук ҳам олдида анга қараб ҳукм айлар эрди. Ва бир одам ани ҳукмиға қараб кема муруватларини тоблар эди. Ул аснода дарёни мавжи андоғ талотум айлаб эрдик, ҳар мавжики, кемаға урса гуё овози тўпдек садо берур ва кема узасидин ошиб яна дарёға тушар эрди. Кема аҳли жонлардин умид узуб, мунтазирмарг эдилар. Кеча зулмати кўтарилиб, олам нурониға мубаддал бўлди. Мулоҳаза этдикки, андоғ дарёни фўртанаси тўғён айлаб эрдик, гуё юз минг тоғдек сув пайдарпай келур. Гумонимиз андоғ бўлдики, агар минг жон бўлса бири қутулмас. Вақти кўрар эрдикки, кема сув тоғиға чиқиб яна сув остиға борур. Ва яна улўғ мавжлар яқин келур эрди. Кема яна юқорига чиқар эрди. Фақирға андоғ ваҳм муставли бўлуб эрдик, гайраз калима ўгурмоқдин

ўзга ишим йўқ эди. Бул аснода «Баболойи мурда сад чўп»¹¹ дегандек, бодбон ёғочини бир жониби синди.

Аҳли киштидин ғирев осмонга чиқди. Ҳар ким ўз ҳолида эрди. Ҳамаи мардум бодбон ёғочиға ёпишиб, юз минг машаққат била тўхтатдилар. Ўзга бодбонни анинг ўрниға қўйиб юрдилар. Кема ичра шўри ғавғо эрдик, йироқдин бир тоғ зоҳир бўлди. Кема аҳли хурсандлиғ айлаб ва пўртана ҳам аввалги аҳволиға ёнди. Лаҳзадин кейин шаҳарни қораси кўрунди. Нафас ўтмай, дарё соҳилиға етиб, дарёдин чиқиб, умри дубора шукурлар айлаб, искилаики отини Қавс дерлар эди, бағоят маъмур ширин (сув), байзай анқодин ҳам ноёброқ ва салсабил сувидин бақаддроқ эди, уч кун анда туриб, андин карвон била кира қилиб мутаважжиҳи мақсад бўлдук. Манзил тай айлаб юрар эрдук. Аммо сув важҳидин зиёда батанг келиб, ҳарчанд шўр сувға тадбир айлар эрдук. Иложи пазир бўлмас эрди. Зероки тиб китобларида шўр сувни тадбириға тадбирлар битибдурлар. Ул кунни ҳаво бамартабаи иссиқ эрдик, сувлар яқин жўшга келса. Ул вақт қазоро боди саму турди. Ҳаётдин умид узиб ва ул биёбони бепоёнда йўл юрар эрдук. Иттифоқо фақирни теваси рафтордин қолди. Андоғ оҳиста қадам қўяр эрдик, ҳар қадамида бир соат ўтар эрди. Маълумдурки, тевани йўл юргани ниманки ҳоригонда юрсин. Магар елмояи Арабистонки, шамолдан ўтар, қисса кўтоҳ ул замонда карвонийлар назаримдин ғойиб бўлди ва ул ҳовлнок биёбонда якка ва танҳо юз минг хуни дил бирла борур эрдим. Кўрдимки, тева умиди била бир жойға етолмайдурмен. Ноилож тевадин тушуб, пиёда юрдум. Андаки йўл босиб эрдимки, юрардин қолдим. Қазоға тан бериб, мунтазири марг бўлуб ўлтурдум. Ул аснода ўшал тева бошим узра етиб келди. Тевани маҳорини ушлаб, думини тутиб, оҳиста-оҳиста қадам қўяр эрдим. Ташналиғдин тилим оғзимдин чиқиб айтур эрдим: Бу на бахти вожундурки, наханги дарёи тўфондин мухаллас топиб, асири панжаи паланг бўлдум. Ва қани ул шоҳбози ажалким, мани саъва масаллик жонимни олғай ва уқоб чангалидин қутқаргай. Ул аснода бир уштурсуворий етиб келди. Ул ҳам фақирдек ташна эрди. Иттифоқ бирла йўл юрар эрдик. Ногоҳ олдимиздин карвони пайдо бўлди ва ул тевасувор карвон аҳлидин кўп илтижо

¹¹ Мазмуни: Ўлганинг устига юз калтак, демакдир.

бирла бир коса сув илтимос айлади. Алар юз минг каро-
ҳат била бир коса сув бермоқ бўлди. Ва ул бечораи содда
манга ишорат айладики: «Сувни олиб бергил, санга ҳам
бир оз берурман». Камина лочини тез пардек карвонни
қўлидан сувни олиб, чунон бошимга кўтардимки, бирор
қатра қолмади. Ва ул бечора арабий тили била ҳақорат-
лар қилур эрди, қулоқ солмай шукрлар қилиб, теваға
ўзумни олиб йўлга кирдим. Андак юруб эрдимки, шаҳар-
ни қораси кўринди. Бир соатдин сўнгра Нили муборакға
етдим. Ғоят ташналиғдин бир дам била ул оби хушквор-
дин етти коса ичиб эрдим ўзимдин кетдим ва беҳуд бў-
луб йиқилдим. Соатдин сўнгра ҳушимға келиб, андин
бир манзил юруб Қина вилоятиға дохил бўлдим. Ул
шаҳри эркан бағоят бузрук ва обод, Нил дарёсини кано-
ринда воқеъ бўлубдур. Интиҳоси то Мисрғача бир ойлиқ
йўл. Икки жониби ҳама улуғ шаҳарлардур. Ҳамаси обод
ва маъмур. Ва андин юқори икки ойлиқ йўл, ҳама занг-
вор вилоятдур. Ул ҳам икки тараф дарё, ободони ва ҳа-
баш ҳам андоғ икки жониб дарё азим шаҳарлардур. Ҳа-
ма обод. Фақирға ул вилоят бағоят хўб ва зебо кўриниб,
неча кун анда туруб, осойиш топдим. Ул вақт эрдиким,
Муҳаммад Али подшоҳға ҳабаш вилоятидин бир азим
Зирофа деган бир ҳайвон кетурдиларки, ани борасида
уштур гов фаланг дерлар. Ҳайвонат ичинда ажойиб маҳ-
луқдурки, сурати бағоят беназирдур. Икки оёғи узун ва
икки оёғи қисқа ва бўйни узун. Ани баёз гардани ўзга
ҳайвонотда йўқдур ва кўзлари оҳу кўзиға ўхшар ва думи
ҳўкиз думиға ўхшар ва икки шоҳ ўрниға икки тождурки,
гўё қаро ипакдин ясоғондек бағоят нозик ва бадани ан-
доғки, бир каф ери рангдек қизил ва каф ери оқ. Азал
наққоши қудрати комиласи била санъате қилибдурки,
ақл ани даркидин ожиздур. Ва ул ҳайвонни хурағи сут
эркан. Ани Мисрға олиб келдилар.

Алқисса, бир неча кундин кейин яна кемаға тушуб
мутаважжиҳи мақсад бўлуб йўл юрар эрдик. Кечалари
бир ерда турар эрдик. Ва Нил дарёсини икки тарафида
ҳама маъмур ва азим шаҳарлар бор эрди. На ерни хоҳла-
соқ анда турар эрдик. Ҳар қанчаки ўзга дарёларда ма-
шаққат юзланиб эрди, мунда анинг баробаринда фараҳ-
лик юзланди.

БУ ГУРБАТ БОДИЯСИНИНГ САРГАШТАСИНИ МИСР
ВИЛОЯТИДА БИР ЙИЛ ИСТИҚОМАТ ҚИЛҒОНИ ВА АНДА
МУҲАММАДАЛИ ПОДШОҲ БИРЛА СУҲБАТ ҚИЛҒОНИ

Вақтики, Мисрға дохил бўлдим, ҳамаи ёр-биродарлар йиғилиб келдилар ва биродорим Кошиф афанди ҳам келди. Мажлис тарҳини тузатдук ва бир-биримизга ғам ва шод айтар эдук. Ул аснода биродарим Моҳир афанди англагон замон ул суҳбатға ҳозир бўлдилар. Бир-биримиз била қучоқлашиб кўришдик. Аҳволиға мулоҳаза айладимки, улуғ мартабаға етибдур ва подшоҳға муқарраб бўлубдур. Бағоят хурсанд бўлдум. Неча кун ўткандин сўнгра қасри Айнға бориб, сукунат ихтиёр айладим ва ул паризодхонада турурға роғиб бўлуб, хатти сулс машқиға иштиғол айладим ва ул биродари жониб Моҳир афанди гоҳо фақирни ўз қасриға олиб борурди. Ўткан ва кечгандин сўзлашур эрдук ва гоҳо мани манзилимға ташриф буюрур эрди.

Вақтики, Муҳаммадали подшоҳ Искандариядан Мисрға келди эрса фақир аҳволин жаноб вазоратпаноҳи Ҳайит афанди ва Кошиф афандидин эшитиб эркан ва ман қасри Айнда хатти-сулс машқиға машғул эрдимки, икки маҳрам келиб дедикки, Сизни подшоҳ афанди чарлайдурлар. Било таваққуф ўрнимдин туруб, подшоҳ қалъасиға мутаважжиҳ бўлдим. Яқин бориб кўрдим: ул қасре эрди шаҳар ўртасинда, бағоят баланд, девори ҳама тошдин. Ул қалъа Салоҳиддин Юсуфнинг биносидурки, ҳазрат Юсуф алайҳиссаломдин сўнгра неча йил Мисрға подшоҳлиғ қилибдур. Ва чун қалъа ичра дохил бўлдим. Тсғ масаллик юқориға чиқар эрдим. Бир жойиға етдимки, мардикорлар ишлайдурлар. Кўрдим: бир чоҳидур тошдин. Билдимки ул чоҳдурки, Зулайҳо. Юсуф алайҳиссаломни тухмат бирлан анга солиб эрди. Ва андин ўтиб кўрдим, иморатлар олийким, уқола ақли лол бўлур. Андин Муҳаммадали подшоҳни қасриға етиб кўрдим. Майдони бағоят васеъ, даврни ҳама санги мрамардин. Олий қасрлар бино айлабдурлар ва ҳар бирида надимлар ва амалдорлар ўлтирубдурлар. Чун қасрға доҳил бўлуб кўрдимки, бир жониби чаҳор боғи олий, ҳар начук мевалик дарахтлардан анда мавжуд. Ва бир жониби шаҳар ойиналик даричалар ўтқурибдурларки, гўё ҳамаи шаҳар ул кўшк остиндадур. Ва ул қаср пештоғида бир азим уй сақфи ҳама тилладин бағоят шаффоф. Ва ани уч тарафини андоғ мунаққаш айлабдурларки, умрида на Мо-

ни кўрибдур ва на Беҳзод эшитибдур. Ва деворини бир тарафи санги мраммардин бир дарахт расмини уюбдур ва гулгун косалар чиқарибдур, ўртасинда сувлар жорийдур. Ва бир қатра ерға тушмайдур. Ва уйни ўртасида бир ҳавзи барпо айлабдур ва ўртасинда бир фаввора бино айлабдурки, дилраболар қоматидек сув чиқиб яна ҳавзға тушадур. Ва ҳавзнинг суви на кам бўладур ва на зиёда. Ва мраммар тошларни андоғ бир-бириға пайванд айлабдурки, гуё ҳамаси бир тошдек кўринур. Устоиди но-диракорлар бир тариқа санъат айлабдурларки, албатта, ҳеч соҳир қила билмайдур. Ул қасрни бу ҳайбатда кўриб ҳайрон бўлдим. Ул вақт Моҳир афанди келиб, фақир билан ихтилот қилур эди. Муҳаммад али подшоҳ харамдин ташқариға хиром айлаб кўзи тушган баробари олдиға чарлаб, қучоқлаб кўришиб, ёнинда ўткизди. Ва аҳволим сўрди. Ул замонда фақирзабони араби, руми ва туркиға ҳоли маҳорат пайдо қилиб эрдим. Подшоҳни одобини тутуб, улуглиқи мартабасида сўзлар эрдим. Ва ҳар тариқа сўзлар ароға тушарди. Фақир ҳал қилур эрдим. Суҳбат андоғ барор айладики, соат тўртга борди, бил охир дедик:— Ҳожи Ҳакимхон сандин илтимос айларманким, шул вилоятда турсанг. Ҳар ваҷхдин сани мамнун айлар эдим. Ҳоло, биз била Искандарияға ташриф буюр. Фақир қабул бармоғини дийдамға қўйиб, дедимки:— Ҳоло, қасри Айнда машқи ҳатти сулсға машғулдурмен. Иншоолло андак кунда итмомиға еткарурмен. Агар марҳамат этсалар андин кейин хизматларинда турсам. Фақирни ул паризодхонадин чиқарға кўнглум йўқ эди. Подшоҳ фақир сўзини қабул даражасиға мушарраф айлаб, дарҳол вазифа таъйин айлади. Ва уч юз адлия инъом этди. Камина подшоҳ хизматидин муроҳхас бўлуб, манзилимға мурожаат айладим. Ўз машқимға машғул бўлдим.

Бир неча кун ўтиб эрди, бир кун Муҳаммадали подшоҳдин ҳукм келдиким, муҳрдор афандини ўғли қирқ нафар ғуломи донишманд била Фарангистояға азбаройи улуми ғариба таҳсили учун бориб, етти йил анда туруб илмларға олим бўлуб келсунлар. Бу фармон етишгандин сўнгра алар ўз саришталариға машғул бўлдилар. Эrsa бу орзу каминаға муставлий бўлуб омодаи сафари Фарангистон бўлдим. Вазоратпаноҳ Ҳабиб афанди ҳам қабул айладилар.

Азбаройи сариштаи сафар учун қасри Айнға бордим,

тафаккурвор ўлтуруб эрдим, ногоҳ Моҳир афанди сарви хиромон янглиғ кириб келди. Чун бир-биримизга сўзлашур эрдик. Аммо анинг юзидин осори ғам ва андуҳ пур зоҳир ва ҳувайдо эрди. Билохир сўрдимки:— Эй ёри жони, ва э биродари кироми, букун сизни бағоят малул ва маҳзун мушоҳида қилурмен, боис надур?

Дедики:— Эй ёри азиз, неча кундурки, бир дарди бедавоға мубталудурмен. Ҳар чанд хаел қилурмен, хаелим ҳеч ерға етмайдур. Тадбириға ҳайрондурмен. Ночор сизнинг хизматингизга келдим. Шояд бу уқда сизни ноҳини тадбирингиз била очилғай эди. Маслаҳат кўргузурсиз. Дедимки:— Э биродор, изҳор эт!

Оҳ тортиб дедики:— Қиромие, сендин маҳфий асрорим йўқдур. Билгилки, Муҳаммадали подшоҳнинг пардаи исматида бир нодираи даврон қизи бордурки, ҳусни офтобға ғалаба қилур. Оти Ҳурилиқо хонимдур. Ул паризодни ўз ақрамларидин бирики, дафтардор афанди дерлар, бағоят зишт ва бадрўйдур, ул пари шамойилни анинг силки издивожиға киргизибдур. Ул пари чеҳра сипандвор ўт ичра куядур. Ва ул дев сийратға бўюн бермайдур. Ҳоло Муҳаммадали подшоҳ анинг учун дарёи Нил қанориға бир чаҳарбоғи олий бино айлабдурки, хўб ва зеболиқда олам ичра анинг назири йўқдур. Ва устодони нодиракорлар етти йилда итмомиға еткурубдурлар. Ва ани сарфини ҳисоб айлабдур, уч лак тилла сарф бўлибдур. Ва ҳоло ул паризод тўрт юз канизи моҳрў бирлан ул кўшкдадур. Қазоро бир куни юз минг тажаммул билан кўшки сари борур экан, иттифоқо йўлда анга дучор бўлдим. Мени тири ишқим анга кор айлабдур. Ва ман бу ҳодисадин беҳабар. Ул кундин бери пайдар-пай қосид ва гаронбоҳо либослар юборадур. Ва мани васлидин умидвор қиладур. Ва ман қўрқинчимдин ани сўзини қабул этмайдурмен. Ва ҳоло ани саъйи ҳадди эътидолдин ўтибдур. Билмасменки, на илож қилурмен.

Фақир бу сўзни ул муҳиб жонидин эшитиб тахайюр дарёсиға ғўта урдим. Соатдин сўнгра дедимки:— Э ёри жони, бу на савдойи хомдурки, димоғингға ўрнабдур. Албатта, бу андиша баҳридин ўтгил, беҳуда сўзламағил. Магар эшитмабдурмусанким, айтибдулар: «ҳар кимнинг дастурхонидин туз ичибдурсен, тузлиғини синдурма ва бу соҳибни давлат хўблиғини унутмаким, оламда расво бўлурсен». Дўстлиқ юзидин хотиримға келган хайриятлик сўзни дедим, эмди ўзинг билурсен.

Ул биродори жони бу сўзни мандин эшитиб, қабул айлаб ўз қасрига мурожаат айлади. Икки кундин сўнгра ул ёри жони бир ғулом баччасини юборибдурки, мунда ташриф буюрсунлар. Фақир мутаважжиҳи шаҳар бўлдим. Чун анинг қасрига бордим эрса ул биродари бажон баробарим истиқболимга чиқиб уйига киргизиб, моҳазар кетирди. Тановул айладик. Таомдин фориг бўлгондин сўнгра яна ул қиссаи пур ғуссани иода айлаб дедик:— Э биродари кироми, ул паризод мени зиёда батанг келтурубдур. Икки куннинг орасинда етти маротиба қосид юборубдур. Ҳоло яна келур, деб сўзи тамом бўлмай туруб, эшикдин бир пира зан салом ўериб кириб келдики, шамсаи жоду анга камтарин каниздур. Ва дунёи дун ажузаси тариқай найрангни андин ўрганур ва бир канизи моҳруи анбармўй ҳам ул маккора билан рафиқ бўлуб келиб эрди, ўлтурдилар. Фурсатдин сўнгра ул жодуйи маккора Моҳир афандига қараб сўрадики:— Бу кимдур ва на ердиндур? Ул биродари жони дедик: биродари жонимдур. Ва манинг розим анден пўшида ва пинҳон эрмасдур. Ул пиразани маккора бу сўзни биродаримдин эшитиб ва манинг жонибимдин хотири жамъ айлаб Моҳир афандига қараб дедик:— Ҳар паёмики деб эрдингиз бонуйи Миср хизматлариға тафсили билан арз айладим. Андоғ меҳрибонлиқ қилурларки, ақл ва дониши даражаи камолдадур. Ишқ бир қуши баландпарвоздурки, ҳар нечук домға гирифтор бўлмайдур. Ва селобидурки, тош ва девор анга монё тушмайдур. Ва агар отам Муҳаммадали подшоҳ сиёсатидин қўрқса ва манинг аҳволимға раҳм этмаса, яқин билсунким, отамдин муқаддамроқ ани қонин тўкармен. Бу беҳудагўйлиқ манинг таашшуқим садди роҳи бўлмайдур, деб сизни мақдамингизға мунтазир ўлтурубдурлар. Агар бу кеча бормасангиз вой сизғаки, ўз жонингизға зулм қилурсиз. Ва бу сўзни ул маккоран жодудин эшитиб, иккимиз тахайюр дарёсиға ғўта уруб, маълум бўлдики, ишқ наҳли ул паризод вужудиға андоғ реша олибдурки, ҳеч тадбир билан халослиқ имкони йўқдур. Ул биродар манга қараб дедик:— Нима дермиз?

Фақир ҳам камоли ваҳмдин дедимки:— Салоҳ андадурки, маликаи жаҳон бирла сўзлашгайсиз. Ва ани сўроғини зиҳи саодат билгайсиз. Зероки, ситора қамар бирла зебондадур. Чун фақир сўзни бу ерга еткурдум, ул ажузайи кайёд ва ул канизини моҳпайкар менинг жаво-

бимдин андоғ хурсанд бұлдиларки, камоли хушвақтлиғдин кўйлақлариға сизмас эрди.

Ва ул биродари содда лавҳ каминани маслаҳатомиз сўзини билмай, таваққуфсиз қабул айлаб дедик:— Бошим бирла борурман, башартики, сиз бирла борсангиз.

Ва ман дедимки:— Э биродар, магар димоғингға иллати малихулё пайдо бўлубдурки, бу тариқа сўзларни айтурсен, деб қаҳр билан ўрнимдан турдимки, чиқиб кетгайман. Биродарим ўрнидин сачраб туруб қўлумдин тутуб ўрнимға ўтқирди. Ва ул икки қосидға қараб дедик:— Агар мени малика хизматлариға олиб борур бўлсангизлар то қаср олдиғача бу одамни ҳамроҳ олиб боринглар ва илло бошим кетса ҳам бормайдурман.

Ва чун ул макқораи фрибанда биродаримдин бу сўзни эшитиб дедик:— Э фарзанд, маликани чаҳор боғидин ташқари мени бир кулбаи вайронам бордур. Агар пашша пар ўрса қаноти куяр. Хотирингни жамъ айлаки, аҳад мундин воқиф бўлмайду. Нима бўлурки, бинобар хотири биродарингиз ва ҳам маликани хурсандлиғлари учун қадам ранжа айласангиз? Якранглик тариқи ва дўстлиқ оинидин йироқ эрмасдур. Кўп муболағалар айлади ва ул биродари содда лавҳ ҳам муболағалар қилур эрди. Фақир ҳар чанд жазаъ қилдим ва илтижолар айладим, муфид тушмади. Оқибат ночор кариҳ бирлан қабул айлаб, иттифоқ бирлан қасрдан ташқариға чиқиб, шаҳарни ичи билан борур эрдук. Ул вақтда шомдин уч соат ўтиб эрдик: дарвозаи Шоми шарифдин чиқиб ҳандақ лабиға етиб кўрдимки, бир ғуломи ҳабаши лаб зери нофиға етган, албатта, дев андин нафрат қилур, ва икки хачир роҳвор бирлан мунтазир турубдур. Бизни кўрган баробари хачирларни кўндаланг айлади. Фақир Моҳир афанди бирлан бир хачирға миндук ва ул икки хотин бир хачирға миниб, чаҳор боғ сари юрдук. Шаҳардин чаҳор боғ масофати бир фарсах эди. Суръат тамом бирлан бир соатда етдук. Кўрдимки:— Бир чаҳор боғидур, деворлари фалакка етибдур ва кунгиралари осмонға ҳамсарлиқ қилур. Ул ерда хачирдин тушуб пиразаннинг уйиға бордук. Ул ажузай макқора канизлар бирла бизни қўйиб малика қасриға борди: Соатдин сўнгра ул макқора либоси фохиралар кийиб тўрт канизи анбармўй бирла етиб келди. Билдимки, либосларни бону берибдур.

Моҳир афандиға қараб дедик:— Туринг, малика чарлайдулар. Сизнинг қудумингизға мунтазирдулар. Баъ-

дазон манга қараб дедики:— Малика айтурларки, меҳмон сафо келтурубдурлар. Сиздин бағоят хурсандурлар. Фақир ҳам туруб ғойибони таъзим айладим. Ва ул уммисибён Моҳир афандига қараб дедики:— Ҳоло, дарбонлар ва посбонлар бедор ўлтурибдурлар, тадбир бирла олиб борурмен. Моҳир афанди айдики, бизни салоҳ коримизни ўзинг хўб билурсен.

Ул маккора бир сандуқ азимни ҳозир айлаб Моҳир афандини ул сандиққа таклиф айлади. Ва ул биродар ғоят ваҳмдин титрар эрди ва манга қаради. Ман дедим:— Ту саъй кунки, дар домаш на афти, чу афтоди тапидан маслаҳат нест¹².

Ул биродари жони ночор сандиққа кирди. Эрса дарҳол оғзини қуфл айлаб ва мани гўшани уйда махфий айлаб, посбонлардин нечасини чарлаб дедики, бугун малика фаранг молидан неча сандуқ олибдурлар. Мани уйимда эрди, ҳоло хоҳлайдурларки ул матоларни назардин ўткарсалар. Дафъатан таъхир қилмай сандуқни кўтариб қаср ичра еткуринг. Ул ғулом бечоралар қабул айлаб, сандуқни кўтариб ул пиразан бирла мутаважжиҳи ҳарам бўлдилар. Фақирни танҳо қўйиб бордилар ва ул ажузани бир эри бор эрди, аъмо арабий тил бирлан ҳар ёндин сўзлар эрди. Ва пиразанни канизлари ҳар турлик ағъима ва ашрибалардин муҳайё айлаб эрдилар. Ул пири нобийно билан сўзлашиб ўлтурар эрдикки, ногоҳ ул ажюза икки каниз билан келиб, дедики,— туринг, сизни малика чарлайдурлар. Бу сўзни у маккорадин эшитиб, жонимдин қўлим ювдим. Дедимки:— Э модари меҳрибон, сандин илтимосим улдурки мани ул ерга таклиф этма ва манга озор етурма! Ажюза айдики, магар девона бўлубсенму, бу беҳуда сўзни дерсан. Малика неча байт Хўжа Ҳофиз Шерозий ва «Гулистон»и Саъдийдин сўрдилар. Моҳир афанди жавоб бера олмади. Дедики:— Мани форси тилига андоқ вуқуфум йўқдур. Биродарим Ҳожи Ҳакимхон хўб билур. Бинобарон Бонуи замон сизни талаб қилубдур.

Фақир ҳар чанд илтижо айладим, бўлмади. Ночор ҳарчи бод-обод деб пиразан била сандуқ ичра кирдим. Ба дастури собиқа мани ҳам дарбонлар бошига кўтариб мутаважжиҳи ҳарам бўлдилар. Посбонлар олдиға еткан-

¹² Мазмуни: Сен шундай бир ҳаракат қилгинки, унинг тузоғига тушиб қолмагин, ваҳоланки тушдинг, энди питирлаш маслаҳат эмас.

да, иттифоқо андоғ сурфа танг эттики, агар минг марота ба ўлдирсалар ҳам йуталур эрдим. Ночор тишимни тишимга қўйиб зўр машаққатлар бирла тўхтатдим. Лаҳзадин сўнгра бир жойиға элтиб сандуқни қўйиб ўзлари ёндилар. Ул жоду келиб сандуқ оғзини очиб эрдикки. Урнимдин сачраб турдим, гумон айладимки, тонг отибдур. Хўб мулоҳаза айладимки, чаҳор боғни ба тариқи чароғон айлабдурларки, албатта офтоб шуоидин равшанроқ эрди ва ҳар жонибга раста ва хиёбонларни ҳашт дар ҳашт қилибдур. Чаҳор боғни вусъати тахминан юз таноб келур эрди. Ҳама чаҳор боғ кундуздек равшан ва намоён эрди. Ва хиёбон тарафиға сарвни андоғ ўтқузибдурларки, ҳамасин бир қолибга қуйғондек, на катта ва на кичик. Ҳар сарвга бир қандили бузург шишаи олмос талош била музайян ва шамъи жойини тиллодин ба сурати тўти қилибдурлар. Ва фонусда неча шамъ равшан бўлур. Ва хиёбон ерини ҳар турлук тошдин товуқ тухумидек териб, гачмос билан дарахтдек нақшлаб терибдурларки, гўё ерға дарахт нақш айлағондек. Ва фавворалар монанд дилраболар қоматидек бош тортибдурлар. Зилол сувлар обиҳаёт масаллик ҳар тарафга равон эрди. Чаман-чаман гуллар алвон-алвон очилибдур ва чандон мевадор дарахтлар карам соясини ер бошиға солибдур. Ва булбул сафирий арғанун соз айлабдур. Ва хулосаи калом удурки, ул пиразани маккора роҳбар бўлуб мани чаҳор боғ ўртаси била бир гўшаға олиб борди. Ул ерда моҳрў канизлар гуруҳ-гуруҳ ўлтирибдурлар. Ўз ишратлариға машғул. Пиразан мани ул ерға қўйиб ўзи малика хизматиға борди. Канизлар фақирни ароғо олиб сўзлар сўрар эрдилар, ва муаззаз тутар эрди[лар].

Ул аснода икки канизи моҳрўи анбармў таъжил била югуриб ичкаридин чиқиб дедиларки:— Жаноб малика сизни чарлайдурлар. Фақир дарҳол ўрнимдин туруб, каниз билан зинадин юқори чиқдим. Ва ул икки каниз дедикки, малика буюрдиларки, меҳмон ул қасрни тамошо қилсунлар, андин мунда келсунлар. Фақир бажон қабул айлаб ул икки каниз иттифоқи билан қаср сайриға машғул бўлдим.

Ул қасри эрди чаҳор боғ ўртасида, қарийб тўрт таноб ерни одам қадди баробар кўтариб, санги мармар билан ишлабдурлар. Анинг тўрт бурчига тўрт уй бағоят азим солибдур. Ва даричалар ҳама ойинадин чаҳор боғ жонибига очибдурлар. Ва бир уй тамом ойинахона эрди. Ва

Ўзгаси тамоман мраммардин, аслими ва мадоҳили гайри муқаррар ўйибдурлар ва яна бири етти рангдин дар ғояти назокат тасвири тамом зийрухни анда тортибдурлар. Ва яна бирида малика ўзи ўлтирибдур. Ва айвонни атрофи, ҳама кайвон тамоми нақш-нуқуши зебо тилладин ва ложуварддин, ҳар тарафида ўттиз икки сутун, ҳама санг мраммардин, шаффоф ва зебо нақшлар солибдурлар ва ул қаср ўртасида бир ҳовуз мраммардин. Ҳовузни катталиги бир таноб, тўрт бурчиға санги мраммардин як лахт сурати шерни андоғ тарошлабдурларки, гўё тирикдур. Ва ул шерлар оғзини фаввора қилибдурларки, аларнинг оғзидин сув фаввора уруб, тўрт тегирмон сув шиддат била ўн газ юқори чиқиб, яна ҳавзға қуядур ва яна ул ҳавз ўртасида бир ҳавз алоҳида банги мраммардин. Катта ҳавздин қадди одам баланд, ўттиз икки тимсоҳ яъни наҳангни бир жинсидур, санги мраммардин қилибдур ва ул тимсоҳлар кичик ҳавзни орқасиға кўтарибдур, аларни оғзи ҳам фавворадур. Бу шиддат бирла аларни оғзидин чиқиб катта ҳавзға қуядур. Ва ул кичик ҳавз ҳам фаввора қилибдурлар. Бағоят нозик, ул ҳам ўн газ юқори ўрлаб кичик ҳавзға қуядур. Ва ул ҳавзни даври ҳама баҳри ҳайвонотлар суратидур ва санги мраммарға ўйибдур. Ва ул ҳавз суви зиёда тўла. Киши билмайдурки мунча сув на ердин кирар ва на ерға борур ва ул қасрни биноси ҳама санги мраммардин. Андоғ бир-бириға васл айлабдурки, пайванди ҳеч важҳидин маълум эрмасдур. Гўё ул қаср як лахт бир тошдин бино бўлғондек. Ул иморатни устодлар мурури айёмда подшоҳ фармони бирлан бўлғондур. Ва ул ҳавз устини мўм шам била андоқ чароған айлабдурларки, сувни ости тамоман чироғ кўринадур.

Камина ул манзили биҳишт оинни ул назокат била кўруб, яқин эрдикни ҳушимдин борсам, аммо ўзимни тақаллуф била тўхтатур эрдим. Вақтики, сайридин фориг бўлдим, ул икки канизни моҳрўй фақирни малика ўлтурғон уйнинг эшикиға олиб бордилар. Кўрдимки, қаро кўз нодира канизлар жамъ бўлуб мунтазири хизмат турубдурлар. Фақир ҳам бориб аларни олдида ўлтурдим. Соятдин сўнгра малика фақирни олдиға чарлади. Эшиқдин кириб алар расмидек салом бериб, марҳабо дедим. Кўрдимки, ул хўблар сарвари тожи мураббаъ бошиға қўюбдур. Ва либоси харири гаронбаҳо кийибдур. Юз минг истиғно била тахт узра мураббаъ ўлтирубдур. Ва икки та-

рафида қирқ канизи моҳрўй зеби зийнат [бирла] саф тортиб турубдурларки, ҳар бири иқлим хирожиға арзийдур. Ва ул малика ўлтурғон уйни андоғ зийнат берибдурларки бағоят зебо ва мунаққаш тилла ва нуқрадин ва ул уйни шамъи кофурий бирла равшан айлабдурлар. Ва биродарим Моҳир афанди маликани тахти остинда заррин курси узра ўлтирубдур. Малика марҳамат била манга қараб бир жойни ишорат айладики, биродарим Моҳир афандидан уч газ қуйроқ эрди. Фақир одоб ва тавозеъ бирла заррин бистар узра ўлтуриб тамошо қилур эрдим. Ва малика ҳар жонибга қараб сўзлар эди. Канизлар мувофиқи савол жавоб берурлар эрди ва биродаримга тағофил била сўзлар эрди. Фақир маликанинг ҳаракатидин андоғ фаҳм эттимки, биродарим малика таъбиға чандон мувофиқ келмабдур. Азбаски биродарим илми муҳоварадин зиёда беҳабар эди ва подшоҳлар суҳбатини мундин илгари неча вақт кўрмаган. Чунончи айтибдурлар:— Мушк ўзи бўй берсин, наинки аттор айтсун. Ул вақтда биродарим ёши йигирма икки ёшиға етиб эрди, ҳусни бағоят хўб, аммо сафид эрди.

Ҳусники сафид аст надорат маза чандон,
Ҳам ранги намак ҳаст ва лекин намагин нест¹³.

Зубдаи калом улки малика биродарим сийратини мувофиқи сурати топмай дили бедилон сўзлар эди. Ул аснода малика хизматида икки китоб очиқ ва шатранж бисоти терилган. Гоҳо китобга қараб ва гоҳо шатранжга қарар эрди. Созанда ва раққосаларни олдиға чарлади. Дарҳол олти канизи пари чеҳра асбоби била ва тўрт канизи гулпийраҳан раққоса қадди қоматларини сийму зар бирла ораста, юз ва бошларини дурри жавоҳир била пийроста айлаб тиллаи занги хуш садони боғлаб, юз минг зебу зийнат била Бонуйи замон хизматида саф боғлаб турдилар. Малика ишорат айладики, базми жамшиди бунёд айласунлар. Ба мужарради амри малика мутриблар мизроб урарға ва канизлар рақсға кирдилар. Андоғ жашни олий бўлдики, на Жамшид кўрубдур ва на Хусрав эшитибдур. Фақир ул ҳол мушоҳадасидин ҳайратда эрдим. Соатдин сўнгра базм таскин топди. Малика буюрдики, таом кетурсунлар. Дарҳол моҳрўй канизлар

¹³ Мазмуни: Оқ юзлик ҳуснининг унча мазаси бўлмайди. Туз билан ҳамрангу лекин жозибалик эмас.

латиф таомлар ва ҳар турлик мева ва аъмаларни ҳозир айладиларки, умрим ичинда кўрмагандурмен. Ва малика хизматларина бир хони махсус кетурдилар ва биродарим икки надим била ва фақир ул золи маккора ва бир канизи моҳрўй била бир хонда ўлтурдум. Қамина ниҳоят шавқ-завқ бирла тановул айлар эрдим ва ул ажуза батариқай даҳл дедики:— Э ўғлум зиндондин чиқдунгузму ва умрингиз ичра таом емабдурсизму?

Ман дедимки:— Оре, ман бу тариқа таомни кўрмабдурмен ва қулоғим эшитмагандур. Малика бизни сўзимизни эшитиб андоқ кулгу ғалаба айлаб эрдик, таом еёлмади. Дастурхонни йиғдилар. Баъдаз фароқи таом ул маликаи жаҳон фақирға қараб дедики, э Ҳакимхон, ман сани эшитиб эрдим, ҳоло кўрдимки андоғ эркансен. Эмди сўзим шулки, саволи қилурмен, ростлиғ била жавоб берурсен. Фақир ўрнимдин туриб, таъзим айлаб дедимки:— Э Бонуи замон ва э маликаи даврон, ҳар сиррим бўлса сиздин маҳфий тутмасмен, бошим кетса ҳам айтурмен. Сўрдик:— Қайси боғнинг гули ва қайси чамани булбулидурсен ва қайси ошъёнаи баланддин парвоз айлабдурсен? Саргузаштингни аввалдин охир баён эт.

Фақир ғайроз ростлиқ ўзга чора билмай дедимки:— Э Бонуи замон, ман бир қаландаридурман. Айём зарбати ва даҳр кулфатини егон ва фалак чавғони зарбидин реза-реза бўлгон. Ситорани манхус ва толеи вожгундин уқубатларға гирифтор бўлгон ва бахти номусондаддин мазаллатлар тортқондурмен деб сурат воқеани тафсили билан баён айладим. Чун малика бу муққаддимани фақирдин эшитиб, тахайюр била хомуш бўлуб, ул икки канизак биродорим била бир дастурхонга ўлтурғонга қараб дедики:— Ҳоло ман сизларға демаб эдимки, бу йигит албатта бузрукзодалардиндур. Чунончи, кўрарсиз ва канизлар хушомад тўғрисидин маликани фаросатиға офарин дер эрдилар. Баъдазон биродарим олдиға чарлаб ўтқирди. Ва дедики, форси шеърлардин ўқигинки, форси ғазални бағоят яхши кўрармен. Фақир шеъри ошиқонадин кўп ўқидим. Хусусан бу қитъани кўп писанд айлаб, баёзиға битди:

Ҳануз аввали ишқаст, изтироб макун,
Дило ба мақсади худ мераси шитоб макун.

Барабби Каъба қасам медиҳам туро имрӯз.
Дили, ки зинда бадаст оварий кабоб мақун¹⁴.

Ва яна сӯрдикӣ:— Нард ва шатранж ўюнун билурму-
сиз? Дедимки:— Билурмен. Фақир тариқаи ўйинин
«Нафойисил фунун»да кўруб зиёда маҳорат пайдо қилиб
эрдим. Маликани бир канизи бор эрди хазиначи, шат-
ранжбозлиқда назир ва адили йўқ эрди. Ҳамаларига ғо-
либ келурди. Ани олдиға чарлаб манинг бирла ўйнатди.
Уч бисот ани мот қилдим. Бовужудики, бир-икки жойда
эгри ўйнаб эрди ва андин малика хабардор эрди, бу
байтни ўқидим:

Фарзин зи қачравий шуда бо шоҳ ҳамнишин,
Бечора рух зи рост рави дар канораҳо¹⁵.

Бу байтдин ҳам бағоят хурсанд бўлди. Ул аснода бир
каниз суръат била келиб дедикӣ:— Шаҳриёри олам, соат
ўн иккиға етибдур. Яъни субҳи дамида келибдур. Фақир
бу байтни ўқидим:

Субҳ дамиду рӯз шуд, ёри шабина хона рафт,
Рўйи саҳар сиёҳбод, ёр ба ин баҳона рафт.
Шаб рафт, ҳадиси мо ба поён нарасид,
Шабро чи кунад ҳадиси мо буд дароз¹⁶.

Ва яна бу байтни дарҳол биттим. Фақирға юз булдуз
ва Моҳир афандиға юз маҳмудия ва сарупон маликона
бериб, рухсат айлаб дедикӣ:— Ҳафтаи бир маротиба
ҳозир бўлинглар. Қабул айлаб, ул ажуза бирлан ташқа-
риға чиқиб равона бўлдук. Вақтики, чаҳорбоғ дарвоза-
сиға етдук. Ул пиразани маккора ул тадбир собиқани
амалға келтуруб, дарвозабонларға буюрдикӣ, бадастур
собиқ сандуқни бошлариға кўтариб ул кайёд ўйиға олиб
бордилар. Ва бизлар сандуқдин чиқиб, ажуза бирла ви-

¹⁴ Мазмуни: Ҳозир севгининг аввали, бинобарин: ҳар хил ҳаёл-
ларга борма,

Эй кўнгил, мақсадга етасан, шошилма.

Бугун Қаъбанинг парвардигори ёди билан қасам ичаманки,
Бир юракни қўлга келтирибсан, уни кабоб қилма.

¹⁵ Мазмуни: Фарзин эгри юрганлиги сабибидан шоҳға ҳамнишин
бўлди,

Рух бечора тўгри юришдин четга чиқиб кетди.

¹⁶ Мазмуни: Тонг отди, кундуз бўлди, кечаги ёр уйга кетди.
Саҳарнинг юзи қаро бўлсинки, ёр шу баҳона билан кетди.
Кечаси тамом бўлди, лекин бизнинг сўзимиз охирига етмади.
Кеча ҳам нима қилсин, бизнинг гапимиз узоқ эди.

доълашиб эрдикки, ул ғуломи девсийрат икки хачир билан яна ҳозир бўлди. Филҳол суворий айлаб, суръат би-ла офтоб чиқмай, шаҳар дарвозасига етиб, хачирдин ер-га тушуб, ул ғуломга етти тилла музди хизмат бериб ён-дурдук. Ул вақт эрдикки, офтоб оламтоб сў даричасидин бош чиқарди, дарвозадин кириб сиҳат ва саломат ўз манзилимизга бордук. Қазоро, фалаки шўъбадабоз хоҳ-ладикки, ўз одати маъҳудича бир ўзга ўйин чиқарғай. Уч кундин сўнгра бу воқеаи ҳоила мардум аросида шўҳрат топди. Биродарим Аҳмад афанди ва Қошиф афанди бу асрордин воқиф айлади. Биродарим Моҳир афанди ҳам хабардор бўлуб бағоят ваҳм айлаб, камина олдиға ке-либ машварат айлади. Ман айдим:— Хоҳ, нохоҳ, ман иродаи Турон қилурмен ва сиз на ерға борурсиз? Деди-ки:— Ман Судан вилоятиға Шарифбек олдиға бориб не-ча кун анда туруб, бу сўзлар тахфиф топқондин сўнгра келурмен. Фақирға писанд бўлди. Зероки, билвр эрдим-ки, Судан вилояти Нили муборак узасида ва Шарифбек Муҳаммадали подшоҳни улуг умароларидиндур анда хукмрон эрди. Биродарим бирла дўст эрди. Агар анда борса ҳар ҳол била ислоҳпазир бўлғусидур. Бинобарин анда борурға саъй этти. Бир-биримизни юз-кўзимизни ўпишиб, йиғлашиб жудо бўлдук ва байт фақир тилиға жорий бўлдикки:

Рафти-рафти худо ниғаҳдори ту бод,
Шамсу қамару ситораҳо ёри ту бод¹⁷.

Ва ул биродар қочиб Судан вилоятиға борди ва мен зимнан биродарларни видоъ айлаб иқомат рахтини Мисрдин йиғиб, канъони шарофат нишонига юз кетур-дим. Чун карвонсароға бордим, эрса кўрдимки, икки араби елмоясувор шомға борур эркан. Бирини беш тил-лаға кира айлаб, алар иттифоқи бирлан мутаважжиҳи Канъон бўлдум. Андоғ суръат бирла йўл юрар эрдикки, ўн кунлик йўлни уч кунда босиб, Ғаза шаҳриға дохил бў-луб, тамоми ваҳмлардин чиқиб, осойиш учун уч кун анда туриб, тўртинчи кун мутаважжиҳи Қуддиси шариф бўлдим. Андин икки манзил юруб, Байтул муқаддасға нузул айлаб, санги муаллақни зиёрат этиб, масжиди Ақ-сода сукунат ихтиёр қилдим. Уч кундин сўнгра баъзи ни-

¹⁷ Мазмуни: Кетдинг-кетдинг сени асрагувчи худо бўлсин,
Ой, кун, юлдузлар сенга ёр бўлсин.

марсаларимни анда қўйиб, бир қаландари Ҳиндистоний рафоқати била пиёда мутаважжиҳи Қалъаи Ар-Раҳмон бўлдим... Уч кун анда туруб, тўртинчи кун кўчи Тур зиёратига озим бўлдим. Ва ул тоғда на сув ва на дарахт бор эрди. Йўли бағоят қаттиғ ва неча ерларда ўғри бадавий араблар дучор бўлуб хоҳладиларки ҳалок айла-гайлар. Қўрдиларки, дунявийдин бир ихромдин ўзга ни-марсамиз йўқдур. Ночор қўя бердилар.

Ул кеча қаландари сайёҳ била юз минг ваҳм-ҳарос бирла кечани тонг оттирдук. Андоғ мавузъ ҳайбатли эрдики, шери нар бўлса захраси чок бўлур эрди. Офтоб чиққандин сўнгра ул остони малойик посбондин чиқиб пиёда борур эрдим. Ғояти ажз ва бечораликдин ашки гулгун рухсоримға тўкиб девонавор хори мўғилон узра қадам қўйиб борур эрдим. Забони ҳолим бу байтға му-таранним эрди:

Мадани гар ба чароғи накунад оташи Тур
Чораи тийра шаби водий Айман чи кунам.¹⁸

Алқисса ул биёбон қатъийда аёғим қабариб мажруҳ бўлиб эрди. Гирён ва нолон йўл юрар эрдим. Кўп ма-шаққатлар бирла Қуддуси шарифға нузул айлаб, уч кун ул манзили муътабарракда турдим ва андин бир теваға кира қилиб йўлга кирдим. Бир манзил юрғондин сўнгра Ноблус деган вилоятға бордим. Ул шаҳарни соирлар бино қилиб эркан, бағоят маҳкам ва обод. Аммо ул вақтда тоун касали ба тариқаи эрдик, ул шаҳар мардумлари кўчау бозорда ўлиб ётиб эрди. Одам йўқки, аларни дафн айласа. Ҳар ким ўз ҳолиға саргардон эрди. Вақтики, фа-қир бу ҳолни мушоҳида айладим, ширин жонимдан умид уздим. Ва ул шаҳар корвонсароға тушдим, ҳеч киракаш йўқ эрдик, кира айласам. Ноилож қазоға тан бериб, мунтазири марг бўлуб ўлтурдум. Учунчи кун эрдик, фа-қирға ҳам касал ориз бўлди. Ул касал қоидаси андоғ эрдик, ҳафт пўстдек қаро бўлуб чиқадур. Агар уч кун-гача ёрилиб фасоди чиқса умид сиҳатликдур. Ва агар гўрт кунга қолса ва ёрилмаса минг жондин бири ҳам қолмайду. Алқисса ул кун киракаш мавжуд бўлди. Бир хачир раҳворға кира қилиб, бовужуди бу касали

¹⁸ Мазмун: Агар Тур тоғининг ўти бир чироғ топмаса, Айман водиси қоронғи кечаларининг иложини қай ердан топаман.

тоун била Якубия вилоятига озим бўлуб йўл юрар эрдим. Ул касал андоғ заҳмат берур эрдик, сифатга рост келмайдур. Машаққатики, ул сафарда тортибмен шунча саёҳатда кўрмабдурмен. Умр боқи эркан тоун ёрилди. Андоғ фасод кеттиким, гумоним улки тамом аъзомда бир қатра нам қолмоғондек ва ул тўрт кунда андоғ бетоблик тортиб эрдимки, албатта, уч йиллик касал ул даража бўлмайдур... Сўнгра Шои шарифга нузул айладим. Еру биродарларики анда бор эрдилар, ҳамалари келиб кўрдилар, бетоблигим муолижасига саъй этдилар... Андак кунда сиҳат топдим. Ҳар куни жаҳонгард сайёҳлар била... ижтимо айлаб сиёҳ чашм, сарв қад жувонлар била суҳбат тутар эрдик. На учунким ҳусни латофатда Шои шариф тамоми Арабистонга машҳурдир. Жувонбозики, ул шаҳарда мушоҳида айладимки, тамом умримда кўрмабдурмен. Ул асра Шои шарифни ҳокими Муҳаммад Солиҳ подшоҳ эрди, иккимиз ўртамизда дўстлик риштаси истиҳком топиб эрди. Ва ул олий жоҳ фақирга Бағдод ҳокими Ҳасан подшоҳ отиға хат сипориш қилиб берди. Каминна икки ойдин сўнгра ул шаҳри жаннат назирдин кўнгул узуб карвонсароға бордим. Иттифоқо Бағдод карвони тайёр эркан. Дарҳол бир тевани беш тиллаға кира қилиб, озими Бағдод бўлдим. Биродарлар каминани ҳайрбод айлаб ёндилар. Ул аснода Мулла Худайбердики, нон ва насиб тўғрисидин бир нима деб эрди яна айдики, хотирингизда борму нима деб эрдингиз, дарҳол ёдимга тушуб истифор айладимки, ихтиёри жузъи ва қулли хулаванд таолададур, на банда кўлида.

БУ МАҚОЛА ШОМ ВИЛОЯТИДИН БИЁБОНИ БЕПОЁН БИРЛА БАҒДОДГА АЗИМАТ ЭТКАНИ

Хулосан калом улки, карвония беш юз тевани борбаста ва икки юз бозургонки ҳама араб эрдилар, илло фақир Бағдод азиматин айлаб борур эрдик ва ул биёбони бепоён ичра кундин сўнгра Нажд манзилиға етдук. Бани тай ерики, Ҳотами тай манзилгоҳидур ва андин мавзуъ Баним танимки, Лайли ва Мажнун нашимингоҳидур. Ва ҳоло ул ерларда пашша пар урмайдур. Андин юруб Сулаймон алайхиссаломни кўшқларига едикки,... ҳама санг раҳомдин корвонийлар анда еткан, баробари ҳамалари кўрқиб ларзаға кирдилар. Чор-ночор

ул кеча анда кўндилар. Фақир ҳарчанд бир нечаларини таклиф ва тарғиб айладимки, келинлар ул қасрға кириб ажойиб ва ғаройиб дунёни тамошо этайлик, деб. Қабул қилмадилар. Кеча тонг отқунча қаср ўртасидин кўп овозлар қулоғимга кирар эрди. Маълум эрмас эрдик, на воқеадур. Аммо ул ердаги одамлар айтурларки қасрнинг ичи тўла парийдур. Ҳар ким анда кирса, гўё ўз ҳалокига қасд айлабдур. Эртаси андин кўчиб бир жонибга етдикки, қоқ сув бор эркан, бағоят хўб ва ширин. Ҳама карвон аҳли шод ва хурсанд бўлуб ул сувдин ичдилар. На учунким ўн беш кун ичида шўр сувдин ўзга сув кўрмаб эрдук. Ул аснода бир одами қавий ҳайкал, бағоят хушрўй ҳозир бўлди. Либослари ҳама оҳу терисидин, дар ҳайрат бўлдим. Корвонийлардин гадойлиқ қилур эрди. Фақир ани олдимга чарлаб аҳволин сўрдим. Дедикки:— Бизлар молки мазҳабдурмиз. Умримизда шаҳарни кўрмабдурмиз ва бу биёбони бепоёнда юрумиз. Ўн йил ва йигирма йил орасидан карвон ўтса кўрадурмиз ва илло йўқ. Ва биз жамоа бир уй ё икки уйлукдурмиз. Мундин зиёда эрмас. Оҳу гўштидин ўзга таом билмасмиз ва сув ҳам ичмайдурмиз. Агар балиқ муяссар бўлса ейдурмиз. Хўб мулоҳаза қилдимки, тили бағоят фасиҳ арабдур. Тамом аъзоси устихонупай эрди. Ва ҳама аъзосида юз мисқол гўшт мавжуд эрмас. Андоғ соҳиб жамол эрдикки, мингдин бир ҳусни шаҳар мардумида йўқ эрди. Икки кўзидан гўё қон фаввора уруб турғондек. Сўрдимки:— Сизларга нима зарурки шаҳарда турмассиз? Табассум айлаб дедикки:— Ҳар кимга ўз манзили хўбдур.

Алқисса эртаси андин кўчиб биёбонга юзландук. Шаб, рўз йўл юрар эрдик ва ҳар уч манзилда бир чоҳдин шўр сув олиб юрар эрдук. Ул йўлда андоғ сувларни ичар эрдукки, шўр дарёсини сувни чандон лазиз ва латифроқ эрди ва ул дашти хунхорда от ва тева ҳаво иссиқлигинин кўпроки ҳалок бўлди. Ўн беш кеча ва кундуз бу тариқа меҳнат ва машаққат била йўл юрар эрдикки, баногоҳ Фирот дарёсига етиб, ҳамамиз ўзимизни ташлаб андоғ сув ичар эрдикки, охир кўп сув ичкандин баъзи карвон одамлари ҳушидин борди. Ул жумладин бири фақир эрди. Бу ўттиз кун орасинда ўшал араби бадавийдин ўзга зи руҳни кўрмадик. Алқисса дарёдин убур айлаб, уч кун осойиш учун анда туруб, тўртинчи кун андин кўчиб, Тоқ қасрига етиб тушдик. Ва ул мавзуъ ҳоло харобдур. Аммо Тоқ осори боқийдур. Мисли Оқ саройи

Шаҳрисабздек. Эрта кунин андин кўчиб, пешин вақтида Бағдоди шарифни ташига дарё лабиға кўндук. Ул вақтда Дажла айний тугёнда эрди. Баъзи ўзимға муталлиқ нимарсаларни олиб, бир заврақчаға тушуб, икки жониб дарёни тамошо айладим. Жисирдин ўтиб қаландарлар такясиға роҳий бўлдим. Ул Жисрики, мен ўтибмен. Ўттиз икки азим киштини азим қуллоблар била бир-бириға васл айлаб бир азим Жисир айлабдурлар. Ва икки жониб Жисирда шаҳар халқи ҳар нима сотиб ўлтурибдурлар. Шаҳар халқи ул кўпрукдин ўтарларди, офтоб чиқадурғон вақтда қуллобларни бир-бириға пайванд қилурлар. Кун ботар вақтда яна тортиб олурлар. Тамиз аҳлининг хотирлариға маҳфий қолмасинким, Ироқ мамлакати, алалхусус Бағдод вилояти қадимул айёмдин имомлар, уламои изом ва машойихи киром анда ётибдурлар... Тупроғи камоли пок ва латофатда аҳли диллар сажжодасидур ва ушоқ тошлари сув ичра ақиқ ва дурдин шаффофроқдур. Чунончи айтибдурлар:

Саводи ў ба назар менамуд мийно ранг,
 Ҳавои ў ба сифат чун насими қон парвар.
 Сабо саришта ба хокаш таровати тубий,
 Ҳаво нуҳуфта дар обаш ҳаловати кавсар¹⁹.

Андоғ шаҳри азимдурки сомиълар қулоғи эшитмоғондур. Мамлакатидурки бу жамиятни жаҳонгардлар кўзи кўрмагандур. Магар неча шаҳарлар муқаррари ғояти хўблиғидин неча кун анда туруб қолмадим. Ҳар кун шомдин сўнгра Дажла лабиға чароған сайри учун келур эрдим. Агар Бағдодни азим ва ободлиғиға шуруъ айласам, сўз тавил бўлуб мустамеъларға сабаби маломат бўлғусидур. Ложарам хомаи анбарин шамома ўзга саргузаштлар таҳририға журъат кўргузди. Вақтики, Шоми шариф подшоҳи Муҳаммад Солиҳ подшоҳ сипориш хатини Ҳасан подшоҳи гуржики Бағдод ҳокимидур бердим ва анинг паёмини еткурдим. Эраса бағоят кироми тутуб марҳаматлар кўргизуб, кетар чоғимда Сандах ҳокими Хусравхонға хат қилиб берди. Муддати бир ойдин

¹⁹ Мазмуни: У шаҳарнинг қораси кўзга шиша рангида кўринар эрди,

Унинг ҳавоси жон бағишлайдиган шаббодага ўхшайди.
 Унинг тупроғига шамол тубий дарахтининг тароватини аралаштирган,

Ҳаво унинг сувларига Кавсар суви ҳаловатини яширган.

сўнгра ул вилояти фирдавс монандин иқомат рахтини йиғиб карвонийлар рафоқати бирла озими вилояти Эрон замин бўлдим.

Ўн кеча ва кундуз йўл юруб Ҳамадон вилоятига дохил бўлдум. Ва ул вилояти эрди бағоят обод, азим ва маъмур. Фақир Рум либосин кийиб эрдим. Шиа халқи зиёда батанг кетурдилар. Ноилож Теҳрон йўлини қўйиб Курдистон йўлики, ҳамалари шофиъ мазҳабдурлар, ул жонибга азим айладим. Икки манзил юрғондин сўнгра Сандаж шаҳрики, ҳоло Сияҳ Арслон оти била шуҳрат топибдур, дохил бўлуб карвонсарога тушдим. Ва Ҳасан подшоҳ хатини Хусравхонга бердим. Орамизга ошнолиқ пайдо бўлдики, ниҳоят йўқ эрди. Ва ул зоҳири шиа ва ботини шофиъ мазҳаб эрди. Бинобарин фатҳ Али шоҳ қожор қизларининг хўброқики, парий султон лақаби зиёус-салтана эрди, ҳусни латофат бобида назир ва монанди йўқдур. Анга бериб, ўзига домод айлади. Аммо Хусравхон давом май ичарга иштиғол айларди. Ва бир соат май ичардин фориғ ўлтурмас эрди.

Сафосин кўрмамишсен, зоҳид инкор этма, майдур бу, Тажаллии жамоли жумла ашё турфа шайдур бу.

Ва ул шаҳар бағоят кичик, аммо бениҳоят обод ва маъмур, адл назири йўқ эрди. Ҳар жинс мевадин анда мавжуд. Қамол хўблиқидин неча кун анда таваққуф қилдим. Иттифоқо карвонсаро олдинда бир савдогари бор эрди, Абу Туроб отлиқ. Ул вилоят мардумларини хўброқи ул эрди. Фақирни фарзанд ўқиди ва ўз қасридин жой берди. Ва ул бозургон ашрофни уч фарзанди баркамоли бор эрди; кичикроқини оти Мирза Мухташамки, синну соли йигирма ёшга борғон. Хатти сабз эрди даври оразиға дамида қилғон. Ҳусн бобида беназари даврон эрди... Ва ул каминага бағоят меҳрибон эрди. Китоби «Гулистон» мани олдимда неча кун ўқиди ва кўпроқ манинг васоқимда бўлурди. Кунлардан бир кун Хусравхон мени ўз чаҳорбоғига таклиф айладики, ул манзил, шаҳардин икки минг қадамдур. Оти Хусравобод. Фақир анда бордим ва кўрдимки, камоли тароват ва латофатдадур. Чунончи айтибдур:

Ҳавойи сабзааш гавҳар гусуста.

Зумурадро ба марворид баста.

Ба ҳар кунчаш раёҳин бир дамида

Бисоти хуррами бар вай кашида.
Бинафша тори зулф афганда бар дӯш
Кушода бод насринро баногӯш²⁰

Ва боғ узасиға бир ҳавзи бино айлабдур мәрмардин, бағоят азим. Ва ул ҳавз лабиға бир кӯшк қилибдур. Қошиндин бағоят назокатлиғ ва латофатлиғ ва яна бир уй тамом мәрмардин. Улуғ ойиналарни анда ўтқирибдулар ва ҳолий ерлариға анвоъи сувратларни Моний қалам устодлари ва Беҳзод рақам мусаввирлар камоли хўблиқда тортибдурлар. Ва ул уйни тўрт бурчиға тўрт дев тасвирни тортибдурлар. Уйни ул девлар устиға қўйибдурлар. Ва ани давриға фавворалар зебо қилибдурлар. Ва ман ул боғи Хусравободни бу назокат била кўриб, ҳайрон эрдимки, магар тушумда рузвон равзасини мушоҳида қилибмен.

Алқисса, Хусравхон мени олдиға чарлаб майи нобға таклиф айлади. Фақир узримни ғоят одоб бирла дедим:— Сўзимға унади. Чун мажлис бозори қизиб, аларни мастлиғи ҳадди эътидолдин ўтиб, беҳуш йиқилдилар. Ва Хусравхон ҳам беҳушона йиқилди эрса ҳарам канизлари дар ниҳояти ҳусну жамол ўзлариға зеб-зийнат берган, ҳар жониби гўшаи боғдин алар аҳволиға кулар эрдилар. Ва мен кўзум канораси билан ул парий чехраларни тамошо қилур эрдим. Ва ул раънолар орқалариға қараб таъзим қилурлар эрди. Ва гўстоҳликлар қилурлар эди ва мен аларни ҳаракот ва саканотлариндин воқиф бўлуб, билдимки, муддао нимадур. Ва ул моҳрўлар мени қаландар либосинда ва бир жамъи ўлуқлар орасинда шаҳидлар масалли кўрар эдилар. Алардин бири бағоят шўхроқ эрди, зулфи мусалласини баногӯши узра тоб бериб маст бодаи аласт бўлубдур. Манга ишорат айладики, шишаи майни манга бергил. Фақир ҳеч нима демедим. Муқарраран яна ишорат айлади. Хомуш ўлтурдум. Дафъатан учинчи орқасина ёниб бир нима деди. Баъдазон яна уч каниз моҳрўй келиб, таъзим қилиб бе ибо манга оҳиста-оҳиста бир нима отар эрдилар. Кўр-

²⁰ Мазмуни: Кўмкўк ҳавоси гавҳар каби тоза,
Зумрад билан марваридлар боғлаган.
Ҳар бурчагида райҳонлар майсаси,
Хурсандлик бисотини унга ёйган
Бинафша соч торларини елкасига тушурган,
Шамол оқ гулнинг япроқларини ҳилпиратган.

димки, аларни таъбида шўхлиқ ғолибдур. Ман ҳам аларни отғон кесакларини оҳиста олиб алар жонибига отар эрдим. Ул аснода онларға ба даражаи кулгу му- ставли бўлуб эрдик, машаққат била ўзларини тўхтат- дилар. Билохир билдимки, анда шўхлиқ аларни мувофи- қи табиъдур. Бо вужуд ул суроҳийни алар олдина қўйиб, оҳиста-оҳиста юз минг тарсу бийм ила чаҳорбоғдин чиқиб ўз манзилим сари мутаважжиҳ бўлдум.

Соати ором олиб эрдимки, тонг ёриди. Ул аснода Мирза Муҳташам ҳужрамға кириб келди ва саргузаш- тимдин сўрди. Камина бекам-кўст тақрир айладим: Ку- либ дедик:— Бу сирни маҳфий тутинг. Ман билдимки, Фатҳали шоҳнинг қизи Парий Султонни манзили эркан ва ул нодираи даврки ҳусн сийратда, фазли донишда рубъи масқунда анинг адл ва назирини йўқдур. Чунончи айтибдурлар бир кун ул Раъно отаси олдида ўлтуруб арз айладики:— Э қиблаи олам, нима бўлурки, менинг но- мимга мусажжаъи муҳримни²¹ зодаи таъби муборакла- ридин бу муштипарға карам қилсалар. Подшоҳи олам шафқатларидиндур ва байд эрмас.

Зероки Фатҳали шоҳни таъби мавзуни хийли бор эр- ди, таҳаллуси Хоқонийдур. Қитоби муддаван бағоят хўб тасниф қилғондур ва бу икки байт андиндур:

Аз раҳи дайрам ба масҷид зоҳиде ногоҳ бурд,
Ман намерафтам ба ончо ў маро аз роҳ буд.

Бишкаст хуми май агар аз санги маломат
Эй бодапарастон, сари ангур саломат²².

Хулосаи калом улдурки, подшоҳ ўз фарзандидин бу сўзни эшитиб, дедик, э фарзанди дилбандим, агар Сиз мени қизим бўлсангиз дарҳол ўз номингизга бир му- сажжъи муҳр айтинг. Чун Зиёус-салтана, яъни Пари Султон отасидин бу сўзни англаб, сарв озод янглиғ ўр- нидин туриб ер ўпиб, дуо айлаб бетаваққуф бу мусаж- жаъи муҳрни ўз отиға дедик, баёни шеър:

²¹ Мазмуни: Мусажжаъи муҳр — менинг номимга ўзингиз байг билан ёзиб печат қилиб берсангиз.

²² Мазмуни: Майхона йўлидан зоҳид мени масҷидга олиб кетди,

Мен у ерга бормас эдим, зоҳид мени йўлдан урди,
Маломат тошидан майнинг хуми синди,
Эй майхўрлар, узумнинг боши сингани йўқ.

Дар поси пардаи исмат пари биниҳонам,
Духтари Хусрави офоқ Пари Султонам²³.

Шоҳким, фарзанди истиғдодидин бу даражада мушоҳида айлаб, таҳсин ва офаринлар айлаб, бир сипар жавоҳир инъом айлади. Айтибдурларки, вақтики Парий Султонни юз минг тажаммул била Сандаж вилоятига юборди, неча кундин сўнгра камоли орзу ва иштиёқ била отасига хат ёзибдур. Отаси хатиға жавоб битибдурки:

Нури чашми ман Зиёус-салтана,
Як шаби ҳажри ту моро дар сана²⁴.

Ва ул пари чеҳра ўз озодаи табъи салимдин Хусравобод таърифида шеър битибдур:

Насими нопа кушо омад аз диёри Сананж,
Ки шуд нофаи мушкин чу зулфи ёр Сананж.
Ба гўши ҳуш шунав ояти «Ванниншай»,
Зи тоирони ҳуш илҳони шоҳ сори Сананж.
Зиҳи ҳавои фараҳбахши Хусравободон
К-аз ўст пур зи риёҳини гул канори Сананж
На дийда дида чунин шаҳриёру шаҳр чунин,
То борокалло аз ин шаҳру шаҳриёри Сананж²⁵.

...Вақтики камина омодаи сафари вилояти Техрон бўлуб, мутаффақирвор ўлтуруб эрдим. Ногоҳ ёри жоним ва ул муниси ғамгусорим, яъни Мирза Муҳташам кириб олдимда ўлтуруб дедики:— Иншолло, қачон иродаи сафар қилурсиз? Ва мен дедимки:— Агар карвон мавжуд бўлса ҳоло сафар қилғумдур.

Бу жавобни фақирдин эшитиб, андишаға борди. Соатдин сўнгра бош кўтариб дедики:— Бир асрорим бор-

²³ Мазмуни: Мен исмат пардаси орқасида парилардек пинҳонман, Хусрави офоқ қизи Пари Султонман.

²⁴ Мазмуни: Эй кўзимнинг нури, Зиёус-салтана. Сендин бир кеча айрилиқ менинг учун бир йилдир.

²⁵ Мазмуни: Гунчаларни очувчи шаббода Сананж томонидан келди,

Ер зулфига ўхшаган гунчаларни очди.
Сананж боғининг шохларидаги сайроқ қушлардан «Ванниншай» оятини ҳуш қулоғи билан эшитгин.
Бу Хусравободнинг фараҳбахш ҳавоси қандай яхшики,
Унда Сананж каноралари гуллар ҳиди била тўла.
Шундай шаҳар ва шаҳриёрни ҳеч ким кўрмаган.
Қандай ажойиб бу шаҳар ҳам, бу подшоҳи Сананж ҳам.

дур, хоҳлайдурманки, сизга шарҳ этсам. Аммо бу шарт билаки, орамизда аҳду паймон муаккад боимон бўлса. Фақир ҳайратга қолдим. Ва ул хўбларни хўби кўп му-болагалар қилди. Дедимки, биродаро! Ман бир марди қаландаридурмен. Сайёҳи жаҳондийда гарму сарди рўз-гор чашида ва неку бади айём озмуда. Мандин ҳеч вақт ифшои роз келмас. Бовужуд бул, шарт айладики, киши-га изҳор қилмағаймен. Баъд ул ёри жони дедики, бир куни тамошо айлаб келур эрдим, гузорим Хусравобод Парий Султониға тушуб ногоҳ ул нодираи даврон каниз-лари била шаҳарға келур эркан. Иттифоқо йўлда анда дучор бўлуб, назарим тушкон баробари тири ишқий кўнглум ичра ғарқ бўлди. Эрса бесабрлиқ тупроғиға оғушта бўлуб юз минг дарди дил бирла уйимға ёндим ва ул жони жононнинг кўкрагида меним тири ишқим кор айлаб эркан. Ва бу қазиядин ман беҳабар бўтаи ҳажри кўрасида ёнардим. Бир кун ул моҳтобон бир ажузаики, ани тири талбисидин иблис дарахт баргидек ларзаға келур эрди ишқ ва муҳаббат илмида устод эди. Чунончи дебдурлар:

Ба роҳи ошиқи кор озмуда,
Гаҳи ошиқ, гаҳи машуқ буда.

• Ба ҳам вуслат диҳи маъшуқи озик,
Мувофиқсози ёри номувофиқ²⁶.

Алқисса ул пиразани маккорадин пайғом юбориб изҳори матлаб айлади ва ман бу мужда истимоидин те-римға сизмай ул пиразан бошидан парвонавор айланур эрдим. Ғайибоно ул маҳваш бирла орамизға ошуқ ва маъшуқлик шарти маҳкам бўлуб, аммо васл кечаси гу-гурди аҳмардин ноёб эрди. Ул маҳбуби дилнавоз мани Хусравободға таклиф айлар эди ва ман анда борурға журъат айламас эрдим. Ҳоло тоқатим тоқ бўлиб, яқин-дурки, оёқдан тушсам. Ва ул нодираи замон мани бағо-ят танг айлабдур. Ал он икки ишни ихтиёр айлаб тур-ман: бири улдурки, сизнинг била хонимондин кечиб, ғурбат ихтиёр айлармен ва ё жонон йулида жон берур-мон. Ҳар чанд андиша айлаб икки ишдин ўзга хотирим-ға келмайдур. Бу бобда на маслаҳат кўргузурсиз?

²⁶ Мазмуни: Ошиқлик йўлини синаган,
Гоҳ ошиқ бўлган, гоҳ маъшуқ бўлган.
Маъшуқ билан ошиқни бир-бирига етказган,
Номувофиқ ёрни мувофиқ қила олган.

Ман бу муқаддимани андин эшитгач ҳуш бошимдин учиб, тафаккур дарёсиға фарқ бўлуб, соатдин сўнгра бошим кўтариб дедим:— Оре, ишқ гавҳаридур. Ани ёширмоғи имкон доирасидин ташқаридур. Хусусан, аҳли салтанат номуси ҳисорийдур, баландки, анқо анинг кунгирасиға парвоз била етолмас ва сан ҳарза ва ҳавас самандини ажал сариға сурма ва беҳуда наҳанг комиға қадам қўймаки, зарра хуршид фитрокиға ета олмас ва пашша фалак узра чиқолмас ва агар бу ишға қадам қўйсанг ўз қонингға қўл ювгон бўлурсан. Дедики:— Э биродар, ўзинг билурсанки, ишқни омезиши хоназоди табъ ва мизожи инсондур. Магар ҳикояти «Юсуф Зулайхо»ни эшитмабдурсен ва «Фарҳод ва Ширин» қиссасини мутолаа қилмабдурсен, «Лайли ва Мажнун» достонидин бобе ўқимабдурсен, кимдурки оламда шўри ишқ ани бошида йўқдур. Кимарсаики анинг кўнгли садафи ичра гавҳари ишқ бўлмаса анинг баҳори ҳаёти ва самар берғусидур?— деб кўзидан ёш тўкиб ўрнидин турди.

Иттифоқо ул куни Мирзо Абутуроб батамом ашрофи вилоятни меҳмондорлиғ учун ўз чаҳор боғиға чарлаб эрди ва ул чаҳор боғ шаҳардин масофати бир фарсах эрди ва ман ҳам анда ҳозир эрдим. Таом емакдин фориг бўлуб ўз масканимға ёндим ва меҳмонлар боғда қолдилар.

Вақтики мен Мирзо Абутуроб уйиға келиб кўрдимки: пашша пар урмайдур. Чун товуси заррин боли олам ўз манзилиға борди ва кўкни зулмат тутини тутди. Қамина истирохатға машғул бўлдим.

Алқисса: замоники Мирзо Абутуроб ўз қасрини ҳоли қўйиб, мутаважжиҳи чаҳорбоғ бўлди. Биродарим Мирзо Муҳташамни излагони ушбу фурсат найрийидин филҳол Бонуи Эрон хизматиға пайғом юборди. Маликан ҳам бу паём истимоидин сўнгра бемаҳобо икки канизи моҳрўй ва ул ажузани маккор билан ярим кечада Хусравхонни Хусравободда ётқуруб мутаважжиҳи қасри жонон бўлубдур. Ва бу бозургонзода ҳам уйини бағоят зеби зийнат бериб, ағёрдин холи қилиб, асбоби ишратни муҳайё айлаб, ул паризод интизориди саросар кўз бўлуб турубдур. Ул замонда эшиқ тақ-тақ бўлубдур. Дарҳол ўрнидан туриб эшикни очиб ошиқ-маъшуқ бир-бирларини жамолиға мушарраф бўладурлар. Иттифоқ бирла ишратхонаға кириб машғули айш бўлубдурлар.

Муқаддимаики фақир бирлан канизлар муомаласи Хусравободда ўтиб эрди, Парий Султон нақл қиладур.

Биродарим Мирзо Муҳташам муни англаб, кулиб деб-
дурки ул қаландар баччаики меҳрибон бўлурлар, ҳоло
ушбу қаср ичра мавжуддур. Бистари истироҳатда ётиб-
дур. Эрта Туронға ирода айлар. Малика фақирни мунда
эрканимни билиб, Мирзо Муҳташамға илтижо айлаб-
дурки, ул қаландар баччани мунда ҳозир қилғил. Каниз-
лар ҳар чанд манъ айлабдурлар, қабул қилмабдур. Ва
мани талабимға муболағалар кўргузубдур. Биродарим
кўрибдурки, бўлмайдур. Но илож ўрнидин туриб, келиб
ва ман уйқуда эрдимки, эшикни қоқди. Урнимдин туриб,
очиб кўрдимки, ул суманбу бир канизи моҳрў бирла,
шамъи кофурий қўлларида уйға кириб келдилар. Кўр-
дим: Ул бародари ба жон баробарим либоси машкона
кийибдур. Узиға зеб-зийнат берибдурки, бир ҳусни юз
ҳусн бўлубдур. Анга маҳв бўлуб эрдим.

Қўлимдин тутиб, ташқариға чиқди ва ман дедимки:—
Бу нисфи шабки, мурғи моҳи уйқудадур. Мани на ерға
олиб борурсиз. Дедики, хомуш бўлинг, ҳар чанд илтижо
айладимки, изҳор қил, қулоқ солмади. Ноилож ман ҳам
борур эрдим. Айшхонаға олиб борди. Эшикдин кириб
кўрдимки, бир нозанини офтоб талъати ўлтурубдурки,
умрим ичра кўрмаган ва эшитмагандурмен. Ул маликаи
Эрон маснади нозға такай айлабдур. Кўрган ҳамано яқин
эрдикки, ҳушимдин борсам. Машаққат бирла ўзимни тўх-
татдим. Адаб ерини ўпиб, билдимки, ул маликаи Эрон-
дур. Ва моҳедурки, бундин тулуъ айлабдур. Кўз учи би-
ла ишора айлади. Уйни бир канорасида ўлтурдим. Таъ-
зим ва такримин бажо келтурдим. Ва ул маликаи Эрон
ба тариқай жавоҳирға ғўта урубдурки, дурри жавоҳир
шуондин кўз хира бўлур.

Соатдин сўнгра манга марҳамат назари била қараб
дедики:— Э қаландар бачча, на ердин бўлурсен ва қай-
си ошённай баланддин парвоз айлабдурсен ва номинг
нимадур ва насабинг нима? Қасбинг надур? Ман дедим-
ки:— Э маликаи хафт кишвар, қаландаридурман ер юзи-
ни кўп қитъасида бўлгон ва айём кулфатини тортқон.
Турони замин иқлимидин ва Фарғона мулкидин, номин
Ҳакимхон, сафарим Байтилло, иродам Мовароуннаҳр-
дур. Яна дедики, худо учун ўз саргузаштингни тафсил
бирла баён этгил, то ман сандин хушнуд бўлай. Бил фа-
қир ростлигинин ўзга чора топмай саргузаштимни ав-
валги охир хуллас айлаб баён эттим. Ул маликаи жаҳон
мандин бу можароларни эшитиб, марҳамат била манга

қараб, ҳурмат айлаб олдиға ўтқурди. Ва дедики:— Ул кунки, Хусравободда сизни ҳаракотларингизни кўрдим, яқиним бўлдики сиз бузрукзодалардиндурсиз. Андоғ эркан. Ва яна дедики:— Меники, кўрарсиз, қазо домони дилисдин тутиб, кашон-кашон дўст жонибиға кетирди. Ва ишқ силсиласи кўнглум қушини банд айлади ва муҳаббат риштасини жоним гарданиға банд айлади. Энди билмайдурманки, нанг-номус надур? Ғам ва шодлиқ нимадур? Э қаландар бачча, нима дерсен. Бу сўзни Малика оғзидин эшитиб мутафаккур бўлдим. Билмас эрдимки, на жавоб берғумдур. Охир бу маснавийни ўқидим:

...Насозад ишқро кунчи саломат,
Хушо расвойию кўйи маломат.
Ғами ишқ аз маломат тоза гардад,
Ва зин савдо баланд овоза гардад,
Маломат сайқали зангори ишқ аст,
Маломат шеҳнаи бозори ишқ аст²⁷.

Чун бу байтни эшитти, кўпдан-кўп хурсандлиғлар айлади ва яна сўрдикки, Туркистон шуароларини шеърларидан билурмисен? Ман айдим:— Билурмен. Неча шуароларни шеъридин ўқидим. Ҳеч бирини хоҳламади. Магар мавлоно Ҳозиқ шеърики, бағоят писанд ўлди. Баъдазон дастурхон солдилар. Ҳар гуна таоми лазизларни муҳайё айладилар. Баъдаз фароғи таом маликаи Эрон ул икки канизи амбармўйға буюрди. Бодан гулрангни гардишға киргуздилар. Ул моҳпайкар канизлар косодорлиқ қилдилар. Ул аснода фақирни таклиф айлади. Фақир одоб бирла узр эттим. Узримни қабул этти ва ўзи май ичарға машғул бўлуб, майи нобдин маст аласт бўлдилар. Ва ҳаё орадин кўтарилди. Бу байтни такроғ айларди:

Ба роҳат умрҳо ҳар сун давидам,
Қи аз дури ба наздики расидам.
Чу наздикам шуди, наздиктар шав,
Сарамро тожу тожамро гуҳар шав.

²⁷ Мазмуни: Ишқ осойишталик билан келиша олмайди. Маломат ва расволик йўллари ошнқ учун қандай яхши. Ишқ ғами маломат бирлан тоза бўлади. Ишқ савдоси билан ошнқ овоза бўлади. Маломат ишқ жилосига сайқал берувчидир, Маломат ишқ бозорини тартибга солувчи қоровулдир.

Асирам, беқарорам, мубталоям,
Саропо ташнаи бўсу канорам.²⁹

Хулосаи калом улки, бул анинг ҳусни баҳоридин ранго-ранг гуллар терар эрди. Ва гоҳ ул анинг чашмаи об зулолидин нӯш этарди. Ҳосил калом икки муштоқ бошига комжӯйлиқ ҳавоси тушуб, беқарорлиқ асбоби мутарокиб бўлди. Ул вақтда пиразани маккора ул икки муштоқ кўзини хато айлаб, оҳиста-оҳиста андоғ мазмун сўзлар айтур эрдикӣ, яқиндурки гоят кулгудин ўзимдин борсам. Ўзумни зўр бирла сақлар эрдим. Акнун камоли муҳаббатдан қариб ақли эътидолдин ўтиб, ҳаракатларига путур йўл топди. Бу аҳволда Малика манга қараб дедикӣ:— Э қаландар бачча, ўлтурубсенму? Ман дедимки:— Бали, таваққуфсиз эллик тилло берди. Манга яқин бўлдикӣ, булар нафси амморага гирифтор бўлуб, салтанат номусини тўкарлар. Мен оҳиста ул гирдобӣ залолатдин ўзумни канорға тортиб, ўз манзилимга бориб истироҳатга машғул бўлдим.

Чун тонг ёриди, фақир уйқудин туриб эрдим, Мирзо Абутороб чаҳорбоғдин келибдур. Биродарим Мирзо Муҳташам кўзлари хоболуд отасини олдида ўлтурубдур. Фақир ҳам бориб ўлтурдум. Ҳар замон отаси кўзини ғалат айлаб, биродарим тарафига кўзи канораси била ймо-ишорат қилур эрди. Ул лабин тишлар эди. Ул аснода хабар еттикӣ, Хусравхон Сулаймон оға деган муғтамад одамани бир маҳрам била ўн минг тиллани Фатҳ Али шоҳга номзод айлабдур. Ҳоло иродаи Эрон қилур. Бу фақир муни эшитиб, Хусравхондин ижозат тиладим. Фақирга бир от ва икки қути мўмиё инъом айлади. Ўз манзилимга бориб Мирзо Абутороб ва Мирзо Муҳташам била видолашиб ва бир-биримизни юзу кўзимизни ўпишиб, мутававжиҳи вилояти Техрон бўлдим.

Ул аснода фақир Эрон либосини дарбар айладим. Аларга андоғ мушобаҳат пайдо қилиб эрдимки, ҳеч ким мани сунний эрканимдин воқиф эрмас эди. Бу ҳайъат бирла йўлга борур эрдим. Кўп йўл юргандин сўнгра

²⁹ Мазмуни: Мен сени йўлингда бир умр ҳар томонга югурдим, Ниҳоят узоқликдан яқинликка етдим. Энди яқин бўлдинг, яна яқинроқ кел. Бошимга тож, тожимга гавҳар бўлгин. Асирӯ, беқарору, мубталоман, Донмо бўсу каноринг ташнасиман.

Ришт вилоятига етдук. Ул вилоят Эрон вилоятини беҳроқ ва хўброқидур. Бағоят обод ва маъмурдур ва биринжи амбарбў андин пайдо бўлур. Ва хотинлари зиёда соҳибжамолдурлар. Табиатлари шўхлиқга мойилдур. Изорбанд тўқурлар. Кўз зебо ва хўбдур. Тамоми мамонлики Эронга олиб борурлар. Чунончи шоири айтибдур:

Духтароники сокини Риштанд,
Мисли товуси маст мегарданд.
Гала-гала ба кўчау бозор,
Банди озор бадаст мегарданд³⁰.

**БУ МАҚОЛА ФАҚИРНИ РИШТ ВИЛОЯТИДА РАФИҚЛАР
БИРЛА МАЖЛИС ҚИЛГони ВА АнДА БИР ХОТИН СОЛИҲА
БИЛА БИНОБАР САБАБИ СУҲБАТ ТУТҚОНИ**

Чун ул вилоятга дохил бўлдук. Рафиқим Сулаймон оға бағоят шўх ва лоубол киши эрди, ўшал кеча... майи нобни гардишга киргизуб, айш-ишратга машғул бўлдилар. Ўзга уй йўқ эрдик, паноҳ тортқаймен. Ноилож аларни орасинда ўлтурдим... эрса оҳиста эшикга чиқдим. Кеча бағоят тийра ва торик эрди. Билмас эрдимки на ерға борурмен.

Қазоро бир хотин бошида бир чодирнок олдимга ҳозир бўлди ва салом бериб дедик, жанобларини борҳо кўрубмен. Худо ва расулни шафъе кетуруб дедик:— Ўз ҳақиқатларини баён этсаларки, на ердин келурлар ва на ерға борурлар. Фақир бу сўзни андин эшитиб, ҳайратга қолдим. Зероки худо ва расулни шафъе кетуруб эрди. ростлиғдин ўзга чора топмадим. Дедимки, бир қаландаридурмен. Ҳаждин келурмен, Турон заминга борурмен. Чун Ҳажни отини эшитиб, оёғимга тушуб, дедик, мақсудимга еттим, деб. Ўйига таклиф айлаб дедик:— Арзим бордур, айтурмен. Фақир ул бечорани сўзини қабул этмай, магар талбис гумон айлаб, сўзига эътиمود айламас эрдим. Ва ул бечора фаросот била билдик, анинг сўзини талбис билурмен. Ночор аҳд ва қасамлар ёд қилди ва илтижолар қилди. Эрса ани сўзини эшитиб, ҳай-

³⁰ Мазмуни: Ришт шаҳрининг қизлари
Гўёки маст товусдек юришади,
Кўчаю бозорларда гала-гала бўлиб,
Қўлларида белбоғ олиб юришади.

ратға қолдим:— Юрунг, кулбаи вайронамға ташриф буюрингки, воқеани баён қилурмен, деб. Мани бошлаб уйиға олиб борди. Кўрдимки, иморатлари олий ва либосу фалослари ниҳоят яхши. Уйни бир гўшасида бир гаҳвора қўйибдур. Хотиндин ўзга одам анда кўринмайдур. Бағоят соҳибжамол. Филҳол олдимға дастурхон солиб ҳар гуна таомдин ҳозир айлади. Таомдин фориг бўлгон сўнг дедимки:— Э биби, мунча шафқатға боис нимадур? Дедики:— Ман аҳли сунний жамоатидин бўлурмен. Бу вилоятда мандин ўзга сунний йўқдур. Ва ман ҳам шиалар ваҳмидин мазҳабимни махфий тутадурман. Ва бу уйким, кўрарсиз менингдур. Бир шавҳарим бор эрди, бағоят давлатманд. Яқин фурсатда дунёдин ўтди. Хомиладор эрдим, фарзанд вужудға келибдур. Кеча тушумда кўрдимки, бир марди мўйсафиди нуроний айтурки, уч кундин сўнгра сенинг уйингга бир сайидзода меҳмон бўлғусидур. Албатта фарзандингни ани этакиға солғайсен. Уйқудин турдим. Бир ҳавл хотиримға тушди. Ман бу тушумни раҳмоний билиб, мунтазир эрдимки, сиз келдингиз. Фаросат била билдимки, яқин қилгон одамлари сиздурсиз. Бинобаран хизматингизга арз айладим,— деб жойидин туруб, бешиқдин фарзандини олиб, менинг этакимға солиб, дедики:— Бу болани исмини сиз қўюрсиз. Ман андин бу сўзди эшитгач мутахаййир бўлдимки, бу на аҳволдур? Ман боланинг исмини Солиҳ қўйдим. Ҳаққиға дуо айладим. Ва ул хотин назир деб бир тасбиҳи маржон бирла тўққиз банд изорбанд олдимға қўйди.

Ул аснода эрдикки, Сулаймон оға манинг отимни тутиб, қичқирар эрди ва ҳар тарафни изларди. Ман ул мазлумға видоълашиб оҳиста эшикға чиқдим ва онлар мани отимни тутиб излар эдилар.

Оқибат маст аласт бўлуб ҳар жонибға йиқилдилар. Ва ман ўз васоқимға бориб истироҳат айладим. Эртаси андин кўчиб равон бўлдук. Баъдаз таййи мароҳил ва манозилли мамолики Эронға дохил бўлдук. Ва ул шаҳри эрдикки, бағоят маъмур ва ободдур. Таъриф ва тавсифдин ташқаридур. Неча кун ниҳоят хўблиқдин анда сукунат ихтиёр айладим. Ҳар куни тафарруж учун кўча ва бозорларға чиқар эрдим. Дунё ажойиботларини мушоҳида қилур эрдим. Бир куни одати маъҳуд билан чаҳорсуда дўконда ўлтурар эрдимки, ногоҳ икки жувони моҳрўйи раъно ва зебо олдимға келиб дедики, жанобларини Амирзодаи Бухоро чарлайдур. Сизга мунтазирдур-

лар. Икки кун бўлдимки, сизни келишингизни эшитиб кўрмоқчидурлар.

Мен сўрдимки:— Амирзода кимдурлар?

Айтдиларким:— Фарзанди аржиманди Носирхон ибн шоҳ Муродбий валнаъми, ҳозир ўзлари доруссалтанати Румда бўлуб, ўғиллариким Ҳасанали Мирзо ибн Фатҳ Али Мирзо куёвларидур кўчлари бирла шоҳ хизматларидандурлар. Ман бундан бурун келган ҳожилардан эшитиб эрдимки, қиблагоҳим бу кишининг уйларига борган экан ва ҳам неча йиллардан бери қиблагоҳимдин тайин хабар эшитганим йўқ эди. Шунинг учун дарҳол бу икки жувонлар бирлан шоҳзода уйларига келдимки, шоҳзода мени кўриб, истиқбол қилиб кўп иззат ва эҳтиром қилдилар. Ва мусофират айёмида бўлуб ўтган воқеалардан амирзода бирлан суҳбатлашиб, қиблагоҳим аҳволларидан воқиф бўлдум.

ФАҚИРНИ ЭРОН ПОДШОҲИ, ЯЪНИ ФАТҲАЛИ ШОҲ ҚОЖОРҒА МУЛОҚОТ ҚИЛҒОНИ

Чун амирзода хизматидин мураххас бўлуб чиқдим эрса эртаси манинг аҳволимни амирзода шоҳга айтибдур. Дарҳол икки маҳрам таъжили тамом бирлан келиб дедиларки, жанобларини шоҳ чарлайдурлар. Урнимдин туриб мутаважжиҳи боргоҳи шоҳ бўлдим. Қасрға яқин бориб кўрдимки, қалъаи бағоят баланд ва маҳкам. Вақтики дарвозаи кўрғонидин дохил бўлдим. Кўрдимки, кўчани икки жонибида дўконлар ораста, ҳар жинс матоъ ва ақмишалардан муҳайё. Андин ўтиб яна бир дарбозага етдим. Андин бир саҳнга чиқдим. Бағоят васеъ, гирдогирди ҳама олий кўшклар. Ҳар бирида подшоҳ амалдорлари девон ва дафтардорлар бирла ўз ишларига машғулдурлар. Ва ул саҳн ўтросинда аждарҳо пайкар тўплардин тўлиб турган жойдин ўтиб, бошқа дарбандга етишдим. Кўрдимки, бу жой кўринишхонадур. Ва бу жойда дарбонлар ва хизматчилар ҳар қайсилари жойларида хизматда мунтазирдурлар. Ул жойдин подшоҳ нишимингоҳларига бордим. Кўп катта вусъатлик кўринишхона экан. Тамоми саҳн ва айвонлари кошинлар бирлан зийнатлантуруб, эшиклари олтунарлар бирлан ҳал ва нақшлантуруб, деворда икки ҳайбатлик ажойиб тасвирдан тортибдурлар. Ва ерлари ҳам кошиндур. Ва ул манзилни икки жониби раста чинор ўтқирубдурлар. Буз-

рук ва обшор фаввора монанди дилбарлар қоматидек баланд чиқиб, яна ул жўй ва ҳавзчаларга қуяр эрди. Иттифоқо ул кунни Рум элчилари ҳозир эрди. Анинг учун подшоҳ кўриниш қилиб эрди. Шиа умаро ва амалдорлари ўзларига зеби зийнат бериб ду жониба саф дар саф турубдурлар. Ва ул қаср ёнинда яна бир қаср бағоят баланд, Анинг олдинда айвони бениҳоят баланд ва тўрт стун санги мрамардин. Ҳамасини қандили тилла бирла музайян айлабдур. Сақфи ойинаи фаранги, деворларининг наққоши Моний қалам, мусавварони Беҳзод рақамлар сурати зебо билан андоғ тасвир тортибдурларки, гўё ҳаракат қилиб турғондек. Ва ул айван олдида бир фаввораи бино айлабдур, монанди фаввораи Дамашқ, Шомки ҳоло мавжуддур.

Ҳама санги мрамардин, анинг остинда бир тахт яшм тошидин қилиб, тўрт дев тасвири ва тўрт арслон тасвиридан ясабдурларким, ниҳоятда шабиҳ бўлиб ва ул арслон ва девлар тахтни бошларида кўтариб турганлар. Ҳамаси олтиндан нақш қилингандур. Ва ул тахт устида шоҳ ўғли Нодир Соҳибқиронким Ҳиндистондин олиб келган бир тахти бор эди. Товус тахт деб аталар эди, шуни насб қилган эдилар. Ва ул тахт чатри товусдек узоқдин кўзга кўринар эрди. Шунинг учун «Тахти товус» деб ул тахтни шуҳрат берган эдилар. Ва Ҳамаси зумради заиддин ясалган эди. Ёруғлиги жаҳонни тутар эрдиким, кўз бирлан кўриш қийин бўлуб ва шоҳ тахт устида ўлтуруб ва тожи мурассаъ бошига қўюбдур, дурри жавоҳирга гўта урубдур. Алал-хусус қўлларига дурларини тақибдурки, шуои чароғдек. Ва шоҳ камоли ҳусни латофатда эрди. Бовужудики, пири солхўрда эрди ва соқоли Ҳамадин бо шукуҳроқ кўринурди. Бу тажаммул ва дастгоҳни кўриб яқин эрдиким, ҳушимдин борсам. Ўзумни тақаллуф бирла тўхтатур эрдим. Ҳар вақтоки анинг тажаммули хотиримга етса Мовароуннаҳр подшоҳларини тилга олурга номус қилурмен.

Чун шоҳнинг назари манга тушди, марҳамат бирла чарлаб, ёнига ўтқириб, дедиким, хуш келдингиз. Ман сизнинг келганингиздин беҳабар эрдим. Ҳоло Амирзодадин эшитдим. Ман ҳам камоли одоб била дедимки:— Мунча шафқат ва марҳамат шоҳни ғарибнавозлиқларидур. Воилломан кимдурманким бу боргоҳга йўл топо олмаймен. Жанобларини ғарибнавозлиқ айлаб йўқлогонлари бу бе сарупога сабаби мубоҳот бўлди. Шоҳ айтдилар,

Байрам Алихонни ўгли Ҳожихон неча йиллар мундан бурун Бухоро хонларини қайдларидин қочиб сизларни шаҳрингизга борган экан, биласизми? Ман айтдимки: — Ул вақтда ман ёш эдим яхши билмайдурман. Аммо яхши эшитган эрдим. Сўнгра шоҳ юзини вазирларига ўгириб айтди: — Бу халқлар, унинг ҳақида кўп яхшиликлар қилган эканлар. Бизга бўлган тарихларда ёзиллиб қолгандир. Сўнгра манга кўп марҳаматлар қилиб рухсат берди. Ўз манзилимга бордим.

ФАҚИРНИНГ ТЕХРОН ВИЛОЯТИДАН АЗМИ МАШҲАДИ МУҚАДДАС ҚИЛИШИ ҲАҚИДА

Хулосан калом шулким, бир кун фақир сайр қилиб шаҳарнинг ташқарисиди шоҳ Абдулазиз зиёратгоҳига бордим. Ул ерда кўрдимки, кўп зиёратчилар Исфаҳон томонидан келиб Машҳади муқаддасга зиёрат қилиб турубдурлар. Ман ҳам кўнглумга шавқи зиёрат тушуб таваққуфсиз камоли суръат бирла шаҳарга келиб шоҳдин рухсат тиладим. Шоҳ марҳамат айлаб юз тилла пул ва икки қутн мумиёйи асл инъом айлади. Шоҳ бирла видолашиб, ғоят таъжир бирла зувворларга ҳамроҳ бўлуб, иқомат рахтини андин йиғиб равон бўлдим. Бир неча манзил юруб Сабзуворга дахил бўлдук. Ул вилоят бағоят обод ва маъмур эрди. Аммо мардумлари рофизи сахт эрди. Зуввориялар шаҳардин ташқарига нузул айладилар. Ул аснода табиатимга бир бетоблиғ муставлий бўлуб, карвондин айрилиб, карвонсарога тушдим. Неча кун анда туруб қолдим. Аз қазо сарой эгаси олдимга келиб ҳар тарафдин сўзлашиб, фақир касалликни оғирлиғи бирлан зўрдан жавоб берар эдим. Охирида айтди, сабаб нимадурким, суннилар шиа мазҳабига кирадурлар, аммо шиалар сунни мазҳабига кирмайдурлар? Ман кўп қисилиб, ихтиёрсизлик бирлан айтдимки, суннийлар айтадурларким ҳалво (лой) бўлади. Аммо (лой) ҳалво бўлмайдур, дейди. Бу сўзни мандин эшитган баробаринда кўп оғриниб айтди: — Магар сен аҳли суннат ва жамоат мазҳабидадурсен ва Мовароуннаҳр вилоятидансенму? Бу сўзни эшитганимдан кейин қўрқиб титраб қолдим. Нима учунким шиа мазҳаблар ва суннилар ўртасида кўлдан бери бир адовати жибилли бордурким, агар шиалар ул шаҳарда аҳли суннат ва жамоат мазҳабида бўлган кишини мабодо билсалар қаттиғ азобларга гирифтор қилурлар эрди. Бинобарон; ўрнимдан туруб де-

димки:— Магар девонамусен, Мовароуннаҳр деган нима-дур? Ейдургон нимарсаму ва ё киядургон нимарсаму ва ё чаҳорпому, нимадур? Ҳар чанд мункир бўлдим, фойда бермади. Манинг била ул рофизи орасинда кўп гуфтуғулар бўлди. Сарой аҳли бошимизга ҳужум айладилар. Кўрдимки, агар тадбир қилмасам хароб қилғусидур. Ва ул қизилбошларга сўзини маъқул қилиб айтур эрдик, бу одам ба тақиқ суннидур. Ҳар ким муни уруб изо берса, ажри азим топадур. Бу можарода кўзум атрофга термулур эрдик, баногоҳ зувворилар ихтиёж учун саройга кириб келдилар ва мани бу аҳволда кўруб манинг олдимга келиб сўрдилар. Ва ман аларни кўриб бир нима ўзумни тўхтатиб, журъат айлаб, сайёҳликни ўзумга касб ва пеша қилиб айтар эдимки, ман тоза шиадурман. Булар билмасдан мани сунний деб ҳукм қилиб турубдурлар.

Лекин ҳимоят хавфда бўлуб айтар эдим:— Бу жойда мусулмон кишини туриши тўғри келмас экан. Асбоб ва анжомларимни отимга юклаб хўнаш фикрида эдим. Ул ноинсофлар айтар эдиларким:— Бул суннийдур. Шул макру ҳийла бирлан халос бўлмоқчидур. Бу сўзни зиёратчилар эшитиб, унга ҳужум қилиб, бирдан калтакладиларким, айтган сўздан минг карра пушаймон бўлуб таёқ остида илтижо қилар эдиким:— Э халойиқ, сизлар ажойиб адашибдурсизларким, душманни қўйиб дўстни калтаклайдурсизлар. Бул одамни суннийлигида ҳеч шубҳа йўқдур, аммо мен сизларга тўғри сўзни айтсам ишонмайсизлар. Халойиқ қўймас эрдиларки:— Сан зуввор аҳлини сунний дейдурсен. Ул вақт фақир фурсатни ғанимат билиб аларни муноқашада қўйиб ўзум мутаважжиҳи карвонсаро бўлдум. Бориб зуввориларга қўшилдим. Орқомдин ул рофизи сакни хўб уруб етиб келдилар. Шул кеча анда туруб, эртаси андин кўчиб мақсадга қадам қўйдим. Юз минг машаққат била чор-ночор йўл юрардим. Неча манзилдин сўнгра Нишобур вилоятига етдим. Ул вилоят эрди бағоят маъмур ва хуш об-ҳаво. Фақир бир хизматкоримни баъзи чиз-чоралар бирла зувворларга қўшиб юбордим. Ва ўзум бир хизматкорим била ул вилоятда сукунат ихтиёр айладим. Бетоблиқимга муолижа қилур эдим. Бу орода ўн кун ўтиб, тун-кун кутиб касаллигим бир оз яхшиланиб, аммо ул жойда карвонийларни мавжуд бўлмаганлиги учун ночор қизилбошлар ўртасида турар эдим.

БУ ДАШТИ ХУНХОРДА МЕНИ ТАЛАГАНЛАРИ ҲАҚИДА

Иттифоқан етти шиа тожирлардан Тус шаҳрига кел-моқчи бўлуб эдилар. Ман ҳам улар бирлан қўшилиб Чанорон деган жойда келиб ундан Кўхистонга чиқиб кетиб турар эрдук. Қазодан йигирма нафар жаллоди туркманлардан бизни йўлларимизни тўсдилар. Бизларни ўртага олдилар. Шиалар ҳаммаси молу жондан кечиб қазага рози бўлуб марғни ўзларига муқаррар қилиб турган эдилар, мен ҳам билдимки, халос бўлушни имконияти йўқдур. Қаттиқ овоз бирлан туркманларга қараб чақирар эдимки:— Келинлар, э мўминлар, бу бадбахт шиаларни тутинлар! Мени сўзимга шиалар ҳайрон бўлуб дер эрдиларким, магар сиз девона бўлдингизму? деб ҳақорат қилурларди.

Бу аснода туркманлар етиб келиб ҳамани дастгир қилдилар. Мани ҳам аларни касофатидин боғламоқ бўлдилар. Ва мен илтижо айлаб қасамлар ичар эрдимки, мардидурмен, ҳожи. Қўрқимдин либосимни тағйир бериб, буларни орасинда тириклик қилурмен, ҳар чанд суннийлигимни изҳор айладим, фойда бермади. От ва асбобларимни олдилар. Ҳамани бараҳна қилди. Ман билдимки, бўлмайдур. Мушт жуволдуз ишини қилмайдур. Бил охир Хоразмни умаро ва вузораларини бир нечасини отларини билур эрдим, баён айладим. Аларни бири дедики, ман муддати Урганчни кўрибмен ва умароларини билурмен. Бу киши рост айтадур, суннийдур. Қўйинлар. Унинг сўзи бирлан фақирни бир хизматкорим бирлан очиб қўйдилар ва ул шиаларни маҳкам боғлаб қийнадилар. Ўзлари тезлик бирлан манзилларига қочиб кетдилар.

Ман хизматкорим бирлан Қадамжо деган манзилга келдук. Кечаси бу жойда бўлуб, кундуз йўлга кириб бир оз йўл юруб, бир катта баланд тоғга чиқдук. Тоғни бошига етдук. Узоқдан Машҳади муаллодаги олтиндан бино қилинган Ҳазрати Имом Али Мусоризонинг гумбазлари кўринди. Ва куннинг ёруғи олтин гумбазга тушуб, шундоғ шўъла берар эдиким, дунёни ярим ҳиссасини шуоё ва шўъла бирлан чароғон ва мунаввар айлаб, олтин шу қадар барқ урардики, олам-олам офтоб намоён бўладур. Оҳиста-оҳиста йўл юруб Машҳадга дохил бўлдим.

**БУ МАҚОЛА МАШҲАДИ МУҚАДДАСҒА ДОХИЛ БУЛУБ НЕЧА
КУН АНДА БИСТАРИ МАРИЗ УЗРА ЁТҚОНИМ ВА АНДИН
МУТАВАЖЖИҲИ ВИЛОЯТИ МОВАРОУННАҲР БУЛҒОНИМ**

Алқисса, бир неча кун ул вилоятда сукунат ихтиёр айлаб, бир гўшаи саройда ётур эрдим. Кимарсаи мени тонимас эрди. Ҳўқанд вилоятида турғонимда Муҳаммад Ҳасан деган бир бозургонзода вилояти Машҳаддин мени ошно бўлуб эрди. Эшитиб эрдимки ул анда эрмиш. Бир савдогардин ани номи нишонин сўрдим. Дедиларки, ушбу саройни соҳиби анинг отасидур. Дарҳол анинг отига бир хат битиб, муҳр айлаб юбордим. Соатдин сўнгра ул биродарим югуруб келиб мени бу ҳол билла кўриб йинглаб, оёғимга тушуб, қўймай карвон сародан ўзини ҳавлисига олиб бориб яхши қарашди. Алқисса, неча вақт ул шаҳарда туруб, яна касаллигим пайдо бўлуб ётиб қолдим. Уч кун тилдан ҳам қолиб, ўз ҳаётимдан ҳам қатъи умид узган эдим. Неча кундан кейин ғайбдан тириклик неъматини ато қилиб, касалликдан халос топиб, яхши бўлуб ҳар кун зиёратга борар эрдим. Бир нодон ва аҳмоқ рафиқим бор эди. Унинг бирлан бир кун зиёратдин сўнгра бир қаҳвахонада ўлтуруб қолдук. Кўрдиким, бир неча шиа адибларидан ўлтириб, ҳар начук шеърлардан ўқиб турубдурлар. Нохост мани рафиқим улар бирлан шеър ўқуғуси келиб оғзидан бу рубойи чиқдики, рубойи:

Самарқанд сайқали рӯи замин аст,
Бухоро қуввати исломи дин аст.
Машҳадро гумбази сабзаш набошад,
Ҳаворижхонаи рӯи замин аст³⁰.

Шиалар муни эшитиб, ҳамалари як бора жойларидан сачраб туруб, бошимиз узра йиғилдилар. Ва ул рафиқи номувофиқни тутиб дедиларки:— Рубойики ҳоло ўқиб эрдинг, яна бошдин ўқиғил! Ва илло сени пора-пора қилурмиз. Ул рафиқим атрофга телмуруб на жавоб берурин билмас эди. Ночор яна ўқиди, хоҳладиларки, шапалоқ остига олғайлар. Аларнинг орасида бири улўғроқ

³⁰ Мазмуни: Самарқанд ер юзининг сайқали,
Бухоро ислом динининг қуввати.
Агар Машҳаднинг кўк гумбази бўлмаса,
Ер юзининг ҳаворижхонаси (ҳазрат Алига қарши
урушган хона) бўлур эди.

эрди. Дедики, тўхтанглар деб, ман сари қараб дедики:— Сиз Туркистон мардумлари ғалат айлабдурлар. Мундоғ ўқимоқ лозимдур:

Самарқанд сайқали рӯи замин аст,
Бухоро бо жаҳаннам ҳам қарин аст.
Машҳадро гумбазашро гар бубини,
Ки жаннатхонаи рӯи замин аст³¹,

деб айтди ва рафиқимни ура бошлади. Ман ҳам ҳайронликда қолиб, ўлимни ўз бошларимизга олиб келдик деб маслаҳат юзасидан ўз рафиқимни урар эдим. Рафиқим кўрдикки, ҳар томондан таёқланиб турулибдур. Қўрқишидин:— Урунлар, деб қараб турар эди. Ман оҳиста айтар эдимки; салоҳ шунгадур, хафа бўлмагин. Лекин бу тадбирим чорагар бўлуб қолмасдан, яна ул нобакорлар камоли ғазаб ва шўриш бирлан бу ғариб бошига ҳужум қилиб мани ҳам энди урғудек бўлдилар. Ноилож рафиқимни аларға ташлаб ўзим бир навъ айлаб, шиалар қўлидан қутулиб манзилимға келиб шукр қилур эрдим. Аммо рафиқим аҳволин нима бўлғонин билмас эрдим. Алқисса, шиалар хўб уруб, намозшомдин сўнгра растаи бозорға ташлабдурлар.

Бир неча Туркистондин борғон савдогарлар кўриб олиб келдилар. Кўрдим, бечорани сиҳат ери йўқ, қониға беланибдур, ўзини билмайдур. Неча соатдин сўнгра ўзиға келиб мандин оғози гина айлади. Ман айтдим:— Байтни ҳосиятидур. Улмаи қолдинг шул ҳам обрўдур.

Ул аснода ҳаво бағоят совуқ, карвонни Туркистон тарафиға борури ҳам маълум эмас. Ночор бир кун неча савдогарлар иттифоқ айлаб, туркманларға ҳамроҳ бўлуб, ул шаҳари пур шўрдин чиқиб, мутаважжиҳи мақсад бўлдук. Бир неча манзилдин сўнгра туркманлар била Сарахс вилоятиға дохил бўлдук. Ул шаҳри эрди бағоят хароб. Рафиқларим уч кун у ерда бўлуб ва ул жойдан ҳам кўчиб йўлга кирдим. Уч кундин кейин кўп машаққатлар билан Тажан дарёсини бўйига етиб у ердан Маймана йўли бирлан Андахўй шаҳрига келдук. Уттиз кундан кейин Жайхун дарёсини бўйига келдук. Ва Балхдан

³¹ Мазмуни: Самарқанд ер юзининг сайқали,
Бухоро дўзахга яқиндур.
Машҳаднинг гумбазини агар кўрсанг
Ер юзининг жаннатхонасиндур.

келган карвонийлар бирла қўшилиб, Омоя дарёсини бўйида уч кун манзил қилиб, дарё бўйидаги Бухоро маҳкумига қарашли Қарки шаҳрида йўл кулфат ва заҳматларини бир оз табиатдан чиқариш мақсаду муддаоси билан ором олдук. Рафиқларимдин бири мандин беҳабар Бухорога кетибдур. Вақтинки шаҳарга дохил бўлубдур вазорат паноҳи Ҳаким қушбеги ани талаб айлаб, Эрон вилояти аҳволидин сўз сўрабдур. Бу орада фақирни келганин баён айлабдур. Вазорат паноҳ филҳол Амир Насруллони олдиға кириб арз айлабдур. Амир ул муҳбирни жаноби сиёдатпаноҳи Султонхонтўра хизматларига юборибдур. Жаноб сиёдатпаноҳ эшиткан баробарлари хурсанд бўлуб, хизматкорларини истиқболимға чиқарибдурлар. Ул вақтда мен карвон бирла борур эрдим. Қофила юрушидин зиёда ба танг келиб, икки тужжор била карвондин айрилиб шаҳарга юз қўйдим. Бир неча масофатдин сўнгра бир чоҳ лабиға келиб эрдик, ул даштда биздин ўзга одам йўқ эрди, зиёда ваҳм муставлий бўлди. Хоҳладукким, бирор нима пишириб есак, андин кейин йўл юргаймиз. Рафиқлар таом тараддудида бўлдилар. Ман ҳайратда эдимки, Бухоро шаҳрини умримда кўрганним йўқ, ошноларим йўқдур, қайси жойга борурман деб андишада эдим. Ногоҳ икки сувора узоқдан кўринди. Бизлар уларни кўрган баробарида ўз ҳаётимиздин қўл тортиб ўлимни кутар эдик. Нима учунким, бизлардан бурун бир неча карвонийларни бул жойда ўғриллар ўлдирган эканлар ва бу йўл боғланиб қолган экан. Бизлар билмасдан карвонийлар билан бу йўлга юруб қолган эканмиз. Карвонийлар ҳам қўрқиб бир-бирларимизга васият қилиб, ажал домиға ўзларимиз келиб эрканмиз деб айтар эдук.

Алқисса, ул отлиғлар яқин келди, жой йўқки қочсақ ва паноҳ топсақ. Ночор қазоға тан бериб ўлтурдук. Қазоро алардин бири илгарироқ етиб келадур ва бир тилла жабдуқлик от етаклоғон ва ўзи шаён ва савлатлик ва ул аснода бир хизматкорим чоҳдин сув тортар эрди. Анинг олдиға келиб бир нима сўради. Дарҳол отдин ўзини ташлаб, манга қараб югуриб, қўлимни тутиб йиғлаб дедики:— Жаноб Шайхулислом дуо дедилар, Сизни қудумингиза мунтазирдурлар. Хеш ақрабо ва хизматкорлар орқадин етурлар.

Фақир бу сўзни андин эшитиб, ҳайрон бўлуб сўрдимки, эшон кимдурлар? Дедики, эшон Султонхонки, Хўқанд-

дин кўчиб Бухорога келибдурлар. Амири Насрулло амали шайхулисломлик берибдурлар. Ҳозир Бухорода бу кишидин обрўин улуғ киши йўқдур. Булардин мундоғ сўзларни эшитиб, яқин қилдимки, адамдин иккинчи келганимдур. Бу ҳолатда эдиким, хизматкорларим ва биродарим Саъдуллохон етиб келдилар ва бу қитъани ўқидилар:

Ёри гойиб шудан ман ба саломат омад.
Бахти баргаштаи ман бар сари паймо омад³².

Алқисса, бир-бировни канорларимизга олиб йиғлашурдук. Олтин жабдуқлиқ отни манга таклиф қилдилар. Қабул қилмасдан қаландарлик либоси бирлан шаҳарнинг яқинида тушуб, кун чиққондан кейин чошт вақтида Бухорои шариф вилоятига кириб, Саъдуллохоннинг ҳавлиларига тушдук. Фақирни Бухоро шаҳрига келишимни Амир Насрулло эшитиб, кўрмоқчи бўлуб экан...

Жаноб эшон Амир Насрулло ҳузурига борган эканлар, мани келишимни эшитиб, кўришни хоҳиш қилибдурким, амир ҳузуридин қайтганда машварат қилиш учун ҳазрати эшон ҳузурига мани олиб борганлар. Биродарим мавлоно Хозиқ анда ҳозир эрди. Бир-биримизни қучоқлашиб йиғлашур эрдук. Ва ул биродарим бу байтни такрор айларди:

Хуш омадики хушомад маро зи омаданат,
Ҳазори жони киромий фидои ҳар қадамат³³.

Ул аснода жаноби сиёдатпаноҳ ҳам келдилар. Кўзлари манга тушган баробари шафқат бирла қучоқлаб йиғлар эрдилар. Шўри анда пайдо бўлуб эрди ва эшон ўзларини йиғидин тўхтатолмас эрдилар. Кўп такаллуфдин сўнгра манга қараб дедиларки:—Ҳоло сиз билла сўзлашур мажол манда қолмабдур. Мунча дунё заҳматини тортибдурсиз. Ҳоло яқиндурки хурсандликдин ҳолим ўзга бўлса. Фақир ўрнимдин туруб, бир уйки, манга махсус зийнат бериб эканлар, ул жойга бориб истироҳат қилдим. Хуфтандан кейин жаноби эшон мавлоно Хозиқ бирла мани ҳузуримга келдилар, суҳбат қилишдилар.

³² Мазмун: Йўқолган дўстим саломатлик билан келди,
Кетган бахтим яна қайтадан келди.

³³ Мазмун: Хуш келдинг, келишинг манга хуш келди.
Мингта қадрлик жон ҳар бир қадамингга фидо бўлсин.

Сўнгра айтдилар:— Амир Насрулло икки карра биздин сўрадиларким, Ҳакимхон келдими? Бизлар йўқ, деб айтган эдук. Энди эрта лозимдурки, бориб сиз кўрсангиз.

Ман айтдим, бу иш ҳеч табиатимга мувофиқ келмай-дур. Мендин бу жавобни эшитиб, ҳеч сўз айтмадилар.

Бу оқшом ётиб, эрта жаноби эшон амир Насрулло ҳузурига бориб келдилар. Манга айтдилар:— Амирни кўрмасангиз бўлмай-дур. Амир биздан сўрадиким:— Начук-дурким, Ҳакимхон на учун бизни келиб кўрмади? Жаноб эшон дебдурларки, Ҳакимхон фалак чавгонини заҳмини кўп ебдур. Феъли атвори ўзга бўлубдур, ҳеч салотин суҳбатига қобилияти йўқдур. Ани хурсандлиги улдурки, ани ўз ҳолига қўйсангиз. Амир дебдур:— То ани бир маротаба кўрмасак имкони йўқдур. Энди салоҳ удурки:— боринг. Жаноб эшоннинг сўзларини айти салоҳ билиб, чор-ночор ғайри мукаррар нимарсалардин олиб, ҳарчи бод обод деб мутаважжиҳи арк бўлдум.

Чун амир Насрулло олдига бордим.

... Ва ул вақтда эшитиб эрдимки, қиблагоҳим Шаҳрисабздин Уратепага борибдурлар. Муҳаммад Раҳим девонбеги ўгли Бобобек олдида гўё ўз ўрнига қўйиб, ман келмасдин беш кун бурун Бухорога келган экан. Ва мани келишимдин воқиф бўлуб тез-тез ўз ҳузурига келишни сўрашди. Ман у киши ёнига бордим. Истиқбол қилиб, кўп ҳурматлар бирлан ўз ўрнида ўтқизиб, ҳар турли бошдан ўтган ҳикоялардин сўраб, сўнгра уйни хилват қилиб, манга айтдиларким:— Отамни олиб келадурман деб, бир тарз қилиб амирдан жавоб олинг. Бўлмаса сизга жавоб бермай-дур.

Ман Муҳаммад Раҳимхон ҳузуридан мураххас бўлуб, уйга келиб, бир-икки кундан кейин Муҳаммад Раҳим девонбеги, амир Насруллодан ижозат олиб машварат бирлан ҳар иккиларимиз Бухоро шаҳридан чиқиб, Уратепа вилоятига келмоқчи бўлуб, асбоби сафарни тараддуд қилиб, ҳама хеш ва таборлардан видолашиб йўлга чиқдук. Бир неча кунлар йўл юруб, йўл устида бўлган Самарқанд ва Каттақўрғон шаҳарларида саёҳат қилиб Уратепага келдук...

* * *

*

Юқоридаги саргузаштлардан сўнг Ҳакимхон яна Қўқон хонлиги тарихини ёритишга ўтади.

ЛУҒАТ

А

авсоф — сифатлар, мақтовлар.
аммора — амр этувчи, истовчи.
аммораи нафс — нафс бандаси.
атъима — таомлар, овқатлар.
ашраба — шароблар.
ашроф — шарафли, эътиборли кишилар.
ақмида — турли хилдаги тўқима моллар, матолар.
аҳад — ёлғиз, кимсасиз, якка.

Б

баид — йироқ.
балво — қўзғолон.
балвои ом — халқ қўзғолони.
бараҳна — яланғоч.
боди — яшовчи, турувчи.
боди абад — ободликда яшовчи.
борҳо — марталар, дафъалар.

В

висоқ — 1) алоқа, боғланиш, бирга турмоқ; 2) уй, яшаш жойи.
вусъат — кенглик, кенгчилик.

Г

гириҳ — қийин, чигаллик.
гуна — тур, тус.
гусил — синдириш, узиш, ажратиш.
густоҳлик — тортинмаслик, ҳайиқмаслик.
гўён — сўзлаш, гапириш.

Д

дабъи — одат, қиліқ.
дарбар — кийиш, кийиб юриш.
дарун — ички хона, ички қисм, ички қават.
дохил — киріш, чиқиш.

Ж

жабал — тор
жалодат — ботирлик, дадиллик.
жалой — жудолнк, ажралиш, сурилиш, кечиб кетиш.
жалой ватан — ватандан ажралиш, сурилиш.
жаълий — равшан, очиқ, йирнк, кўзга кўринарли.
жапар — транспорт воситаларидан бир хили.
жустужу — қидириш, ахтариш.

З

заврақча — қайиқ, қайиқча.
зебанда — безовчи, ярашиқли, келишган.
зерин — пасти (лабизерини — пастки лаби).

И

издивож — уйланиш, никоҳланиш, жуфт бўлиш.
издиҳом — йиғилиш, аламон.
иода — қайтариш, такрорлаш.
истимоъ — эшнтиш.
итмийнон — тинчиш, тўлиқ ишонч.
ифрит — дев, шайтон сифат.
ифшо — ошкор қилиш, фош этиш.
иҳмол — секинлик, сустлик, бепарволик.

К

кайёд — маккор, ҳийлагар.
камин — панажой, хилватжой, пистирма.
кандил — чодир, ўтов.
киш — одат, феъл-атвор.

Л

ложарам — чорасиз, шубҳасиз, албатта, шунинг учун.

М

мавзуъ — қароргоҳ, майдон.
манҳус — иши олдинга юрмаган, иши келишмаган.
масдуд — тўсилган, берк.
маълуф — ўрганган, одатланган.
маъсият — гуноҳ.
маъҳуд — ўз одатича, маълум машҳур.
мақоид — ҳийлагарлик, айёрлик.
мағмум — ғамгин, хафали, қайгули.
маҳз — фақат, ёлғиз.
маҳобат — ҳайбат, савлат, қўрқинчли кўриниш.
миҳор — тизгин.
моҳазар — овқат.
муаззаб — азобланган, қийналган.
муарро — бўш, холи, ялонғоч, очиқ.

мубаддал — алмашинган, айланган, айрибошланган.
мубарро — холи, озод, бирор нарсага йўлиқмаган.
мубошарат — муносабат, алоқа.
мужаррад — танҳо, якка, холи.
муноди — жарчи.
мунҳариф — ўзгарган, эгилган, носоғ.
мунҳасар — ёлғиз, бир нарса ёки бир шахсга хос бўлиб, ундан таниқарига чиқмайдиган.
мурассаъ — қимматбаҳо тошлар билан безалган, қимматбаҳо тошлар қадалган.
мураххас — бўшатишган, озод.
мурур — ўтиш, юриш.
мусаввар — суратланган, тасвирланган.
мусаввир — тасвирловчи, суратловчи.
мусалсал — бир-бирига занжирга ўхшаб уланган, занжир шаклида.
мусаттаҳ — текис, силлиқ.
мусоид — ёрдам этувчи, қулайликка эга бўлиш.
мусоҳиб — ҳамсуҳбат, дўст, улфат.
муставлий — истило этувчи, забт этувчи, қўлга олувчи, ғолиб.
мустамийъ — эшитувчи, тингловчи.
мустағний — эҳтиёжсиз, бой.
мусанниф — китоб тузувчи, автор.
муҳил — сурувчи, енгиллатувчи, ювиб кетадиган.
мутаважжих — юз тутган, йўналган.
мутаваттин — ватан қилган, ўрнашиб қолган.
мутаориф — маълум, машҳур, одатдагича.
мутуйба — ҳозил, ҳазиллашиш.
муфид — фойдали, нафли.
мушарраф — шараф ва иззат топган.
мушоҳибат — ўхшаш
муқарнас — устунлари қатма-қат, ўймали, чўққиси қубба шаклидаги баланд бино, зийнатли, нақшли гумбаз, осмон.
муқарраб — яқин турувчи, дўст.
муҳаррик — ҳаракатлантирувчи, қимирлатувчи.
муҳлик — ҳалок қилувчи, йўқ қилувчи.
муҳовара — суҳбат, бир-бири билан сўзлашув, савол-жавоб.

Н

набавий — юборилган элчи, вакил.
навард — 1) муносиб, мувофиқ; 2) ўхшаш.
наёбат — ўринбосар.
насх — бекор қилиш, шартни бузиш.
нақз — бузиш, йўқотиш, тугатиш, рад этиш, ўхшатиш.
ноқус — қўнғироқ.
нузул — юқоридан пастга тушиш, қўниш.
нусах — бирлиги нусха.

О

омизиш — аралашшиш, бориш, келиш.
ориз — пайдо бўлиш, кўриниш (сақли ориз — бирор касалнинг кўриниши).

П

пашмина — жундан тўқилган.

Р

рафоқат — биргалик, кузатиб бориш.

рафиз — рад этувчи, инкор қилувчи.

реш — яра, жароқат.

рифъат — юсаклик, баландлик.

рубъ маскун — эски тушунчага кўра, ер юзининг одамлар яшаб турган обод қисми.

С

савмаа — християнлар ибодатхонаси, монастырь.

сажжода — жойнамоз.

салоҳ — яхшилик, тўғри ўйловчи.

саманд — саман от.

самум — иссиқ шамол.

сард — совуқ.

сариҳ — очиқ, равшан, ойдин.

сатр — беркитиш, ёпиш.

сибя, сибён — қиз, қизлар.

сийрат — хулқ-атвор, хислат, равиш, рафтор.

симие — афсонавий бир илм номи. Гўё унинг воситасида мавжуд бўлмаган ажойиб ва ғаройиблар кўзга кўринармиш.

сипанд — исриқ, исриқ уруги.

солус — бўямачилик, тилёғламалик, ҳийла, риёкорлик.

сулс — бош ҳарфлар шакли.

сум — туёқ, оёқ.

суубат — қийинчилик, қаттиқчилик.

Т

тааддий — зулм, тажовуз, ҳаддан ошиш.

тавқ — бўйинбоғ, маржон шодаси.

тажаммул — безак, зийнат, пардоз.

таквин — яратилиш, тузилиш.

талбис — алдаш, ҳийла.

тамасхур — масхара қилиш, мазах қилиш.

тарх — тузиш.

тафарруж — сайр-томоша, кўнгли очиш.

таъдиб — 1) тузатиш; 2) кўрсатиш; 3) нитизом, 4) тарбия.

таъжил — ошиқиш, шошилиш, тезлик

таълиқ — эскича чиройли ёзувнинг бир тури (мас., хатти таълиқ).

таъхир — кечикиш, секин-аста.

тақрир — қарор бериш, мақсадни оғзаки аниқлатиш.

тижорат — савдогарлик, олиш-сотиш иши.

тоун — ўлат, вабо.

тунқотор — подшоҳ турган жойдаги тунги қоровул.

У

убур — ўтиш, ўтмоқ, кечмоқ, эсмоқ.

улуфа — белгилаб қўйилган маош ва озиқ-овқат.

умур — ишлар. воқеалар.

уштулум — шовқин-ғавғо кўтариш, қўзғолтиш.

Ф

фазиҳат — расволик, шармандалик, уяг.
фараҳ — шодлик, севинч.
фаррор — қочиш, кетиш.
фарсуда — тўзғиган, титилган, эскирган.
фасиҳ — очиқ, равшан, равон, ёқимли.
фахра — шонли, ҳашаматли, гўзал.
фўта — ўрама белбоғ.

Х

хайма — чодир.
хафи — яширин, сир.

Ч

чавгон — «Гўй-чавгон» ўйнида от устида туриб гўй (тўп)ни тутиб оладиган учн эгри узун таёқ.

Ш

шабиҳ — ўхшаш, монанд.
шалоқ — калтаклаш, савалаш, қамчилаш.
шаққ — бир бўлак, бир қисм.
шойёе — ёйилган, тарқалган, машҳур, ошкор.
шукуфа — очилиш.

Қ

қазия — 1) ҳукм, даъво; 2) масалан.
қуллоб — қармоқ, чангак, илмоқ.

Ғ

ғирев — ҳайқириқ, қичқирӣқ.
ғўта — сувга шўнгиш (ғўта урмоқ — сувга шўнғиб чиқмоқ).

Ҳ

ҳаб — дона.
ҳаббулмулк — сурғи дориси.
ҳавлноқ — қўрқинчли.
ҳазол — ҳазилчи, масҳарабоз.
ҳамида — мақтовли, мақташга лойиқ.
ҳамун — кенг, тептекис дала, қир.
ҳарам — муқаддас жой (кўпчилиги иҳром).
ҳойил — парда, тўсиқ, ғов.
ҳойл, ҳойла — қўрқинчли, даҳшатли.
ҳулла — безакли, нозик ва нафис кийим, нафис мато.
ҳуққа — қимматбаҳо тошлар солинадиган қутича.
ҳуққабоз — найрангбоз.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Ҳақимхон — сайёҳ, тарихшунос ва адабиётшунос	5
Мусаннифи китоб, яъни фақирни ҳибса гирифтор бўлгонини зикриду	23
Бу муқаддимада Муҳаммад Ҳақимхон, яъни мусаннифи китобнинг нажот топиб мусофиратга ирода қилгонининг баёнида	25
Бу мақола фақир ҳақирни Маккаи муаззамга ихром боғлагони ва ул йўлда ғариблиқ диёрида кўрган саргузашти баёни	28
Бу мақола фақирни Аштархон вилоятига борғони	44
Воқеани фақирни фаранги қиз боисидин вазир бандиға тушгани	49
Бу мақола фақирни дарёи шўрға ирода қилғони	57
Бу мақола Миср вилоятига дохил бўлиб, андин кема била мақсадга юз қўйғони ва ул арода воқеъ бўлгон саргузаштлар баёни	62
Бу мақола ушбу бесару сомонини байтуллоға еткани ва ул мавзуи мутабаррукдин дарё бирлан Мадинаи мунаввараға борғони	65
Бу мақомда ҳазрат Расулни остонбўслиқлариға мушарраф бўлуб, ниҳоят бедавлатлиғдин ул мавзуи шарифдин ёниб Миср вилоятиға юз келтурғоним	66
Бу ғурбат бодиясининг саргаштасини Миср вилоятида бир йил истиқомат қилғони ва анда Муҳаммадали подшоҳ бирла суҳбат қилғони	68
Бу мақола Шом вилоятидан биёбони бепоеи бирла бағдодга азимат эткани	82
Бу мақола фақирни Ришт вилоятида рафиқлар бирла мажлис қилғони ва анда бир хотин солиҳа била бинобар сабаби суҳбат тутқони	94
Фақирни Эрон подшоҳи, яъни Фатҳали шоҳ Қожорға мулоқот қилғони	96
Фақирнинг Техрон вилоятидан азми Машҳади муқаддас қилғони ҳақида	98
Бу дашти Хунхорда мени талаганлари ҳақида	100
Бу мақола Машҳади Муқаддасга дохил бўлуб неча кун анда бистари мариз узра ётқоним ва андин мутаважжиҳи вилояти Мовароуннаҳр бўлғоним	101
Луғат	106

Ҳакимхон.

Хотиралар. (Саёҳатлар ва саргузаштлар).
Нашрга тайёрловчилар: Ҳолид Расул ва Маҳ-
буба Қодирова. Масъул муҳаррир. Содир Эр-
кинов. Т., «Фан», 1966.

112 бет.

Тиражи 5000.

Ҳакимхон. Воспоминания. (Путешествия и
приключения).

9(С5)

На узбекском языке

Ҳакимхан

ВОСПОМИНАНИЯ

Издательство «Фан» Узбекской ССР
Ташкент—1966

Муҳаррир *Х. У. Нурмуҳамедов*
Рисом *Э. У. Валиев*
Техмуҳаррир *Ҳ. У. Қорабоева*
Корректор *Н. Раҳимова*

РСБ14. Теришга берилди 28/II-1966 й. Босишга рухсат этилиди 1/IV-1966 й. Формат
84×108¹/₃₂— 1,75 қоғоз л.— 5,74 босма л. Ҳисоб-нашриёт л. 5.1. Нашриёт № 1601
Тиражи 5000. Баҳоси 37 т.

ЎзССР «Фан» нашриётнинг босмахонаси Тошкент, Л. Б. Шастри кўчаси, 21.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70. Заказ 76.